

Samiskan under fyra sekel i Svenska kyrkans arbete

Abstract

De första samiska böckerna publicerades 1619 av Nicolaus Andreae, kyrkoherde i Piteå. Hans mässbok och ABC-bok hade mycket bristfällig samiska. Ett annat 1600-talsverk var *Manuale Lapponicum* (1648), en kyrkohandbok för Torne lappmark av Johannes Tornæus, kyrkoherde i Torneå. År 1669 utgavs en sydligare motsvarighet för Ume och Pite lappmark av kyrkoherde Olaus Stephani Graan i Lycksele.

Lycksele blev under 1700-talet centrum för arbetet med kyrklig litteratur på samiska. Där skapade prosten Pehr Fjellström ett skriftspråk på umesamisk grund. Han utgav en kyrkohandbok, Luthers lilla katekes och en psalmbok (1744) förutom en grammatik och en umesamisk ordsamling (1738). Viktigast var översättningen av Nya testamentet (1755). Genom att skola andra präster i samiska, bl.a. Pehr Högström, Gellivare församlings förste kyrkoherde, spred Fjellström denna samiska till nordliga församlingar. Högström lade mer vikt vid lulesamiska i översättningen av en postilla (1737) och en katekes (1748), vilket gav ordförrådet en nordligare prägel. Ett viktigt verk var Johan Öhrlings och Eric Lindahls *Lexicon Lapponicum* (1780).

Redan före år 1800 började arbetet att översätta Gamla testamentet till samiska. Kyrkoherde Samuel Öhrling i Jokkmokk hade huvudansvaret. I arbetet deltog flera samskunniga präster. *Tat Ailes Tjalog*, Den Heliga Skrift, trycktes 1811. Under 1800-talet utkom flera psalmböcker, av vilka en utgåva från 1895 länge brukades i Lule lappmark. När Lars Levi Læstadius lät trycka några småskrifter på lulesamiska, inleddes en övergång till en samiska med fastare grund i ett områdes muntliga språk.

Den nya inriktningen visas i Åttå testamenta (1903), Nya testamentet på lulesamiska. Översättare var Norrlandspräster som arbetade under ledning av språkmanen K. B. Wiklund. Från mitten av 1800-talet hade grunden för samisk litteratur i kyrkans arbete förskjutits norrut. Under första delen av 1900-talet minskade prästernas kunskaper i samiska. En kyrkoherdetjänst med inriktning på samerna i Luleå stift inrättades, och tack vare samisktalande präster kunde samiskt församlingsarbete fortsätta och viktiga lexikon för lule- och sydsamiska tillkomma. År 1958 utgavs en psalmbok på tre samiska varieteter, men de flesta böckerna bestod av andaktslitteratur och handledning för gudstjänster och kyrkliga handlingar. I kyrkans arbete dominerade finskan vid sidan av svenskan i de nordligaste församlingarna, medan samiskan i högre grad fortlevde i de mellersta lappmarkerna.

Ökad etnisk medvetenhet och stärkt vilja också inom Svenska kyrkan att stärka språkets ställning resulterade i ett norsk-svenskt projekt för nyöversättning av Nya testamentet till lulesamiska (2003) och produktionen av en lulesamisk psalmbok (2005) med koralbok (2006). Under 2015 utkom en remissutgåva av 320 nordsamiska psalmer, som ska kompletteras med evangeliebok och utdrag från kyrkohand-

boken. Efter att nytestamentlig text på lulesamiska utkom 2003 planerar de svenska och norska bibelsällskapen även ett projekt för översättning av gammaltestamentlig text. Ett sådant projekt på nordsamiska är under avslutning i Norge. Även i sydsamiskt område sker översättning av bibeltexter och skapas psalmer och gudstjänsthandledningar i samverkan mellan Norge och Sverige. De texter som nu ges ut har närmare anslutning till den muntliga samiskan än någonsin tidigare.

Inledning

Samiskan har en medeltida tradition som språk i den litteratur som har brukats i Svenska kyrkans verksamhet bland samerna. Språkets ställning i gudstjänstlivet har varierat och varit beroende av samiskskunniga präster och tillgång på kyrklig litteratur. Även om ansatser gjordes att skapa litteratur på 1600-talet, tillkom de flesta böckerna för gudstjänst och andaktsliv under 1700-talet. Det var också det århundrade, då en medveten språkplanering började. Ordlistor och grammatiska framställningar skapades som stöd för dem som skulle översätta kyrkans böcker. Snart fanns det även ett mer omfattande lexikon. Fram till 1800-talets mitt dominerade en sydlig skrivform i de kyrkliga böckerna. Den ersattes vid århundradets slut av en nordligare som grundar sig på samiskan i en central del av lappmarken.

Ett skriftspråk skapas med grund i det muntliga språket i ett område (Hansegård 2000:35–37).¹ Hur nära skriften följer talspråket varierar, men språkutvecklaren väntar sig att det muntliga språkets avvikelser i längden inte skall utgöra hinder för utvecklingen; skriftspråk har ju alltid status som förmår överbrygga den språkliga variation som finns. Så var det under lång tid beträffande det första samiska skriftspråket. Det hade karaktären av att förena många trakter utan att fullständigt motsvara något särskilt områdes talspråk. Samerna kunde dock ”identifiera sina ord i de reducerade skriftformer texterna erbjöd” (Larsson 1997:104). I kyrkans tidiga verksamhet var prästens gärning ofta förenad med språkutvecklarens i syfte att kunna föra ut det kristna budskapet.

I motsats till samiskans tidigaste perioder som skriftspråk har i se-

¹ Hansegård ger en bra sammanfattning av hur vägen till ett standardspråk går via momenten *selektion*, dvs. val av språklig bas, *kodifiering*, som innebär det egentliga skapandet av en skriftspråksform och *elaboration*, dvs. utbyggnadsfasen genom vilken skriftspråket kan motsvara alla de behov som ställs på det.

nare tid valet av muntlig grund för skriften varit mer konsekvent. Det val man har gjort i det talade språket håller man fast vid så långt det är möjligt. Det gäller både ljudskick, formskick och syntax. Ordförrådet har kunnat berikas med termer från ett vidare område eller genom bruk av samiskans system för avledning och har inte behövt vara så formellt definierat, men det har i praktiken oftast motsvarat lexikon i den trakt från vilken den enskilde språkutvecklaren eller gruppen av de språkligt aktiva kommer. Den befolkning som bor i periferin eller utanför det normgivande området får därvid lov att anpassa sig. Utan att vi tänker på det är det i praktiken så relationen ser ut mellan svenskt skriftspråk och svenska dialekter.

Ett formrikt och varierat språk

Samiskan är rikare på ordformer än de flesta känner till. Verbböjningen är ett exempel. Ett verb böjs inte bara i singularis och pluralis, utan även i dualis (tvåtal). Eftersom första, andra och tredje personens verbformer har skilda ändelser, innebär det att ett verb redan i presens (närvarande tid) får nio olika former. Substantiv och adjektiv (nomen) böjs i ett antal kasus som motsvarar svenska prepositionsuttryck och både verb och nomen kan genom s.k. avledning bilda nya stammar som tillför ett ord en ny betydelsevalör som berikar ordförrådet. Den samiska grammatikens uppbyggnad kan därför utnyttjas i arbetet att skapa ett nyanserat skriftspråk. Det sker också efterhand, där man i senare tid har tagit beslut om lokala skriftspråksstandarder.

Ordförrådet i det muntliga språket har med det traditionella livet att göra och sträcker sig långt tillbaka i tiden. Det ser man av att de samiska varieteterna har ett basordförråd som är gemensamt och som i sin tur också till stor del finns i besläktade språk, främst finskan. Vid kontakter med kringliggande befolkningar lånades termer in, vilket i språkvetenskapen bland annat har utnyttjats för att bedöma samernas utbredning vid olika tider. Lånen visar också vilka språk som främst varit långgivare och därmed också riktningen för de etniska kontakterna. Beträffande det kyrkliga eller bibliska ordförrådet ser vi därför mycket skilda låneriktningar, där de nordiska i väster och de östersjöfinska, närmast finska, språken i öster är varandras motsatser.

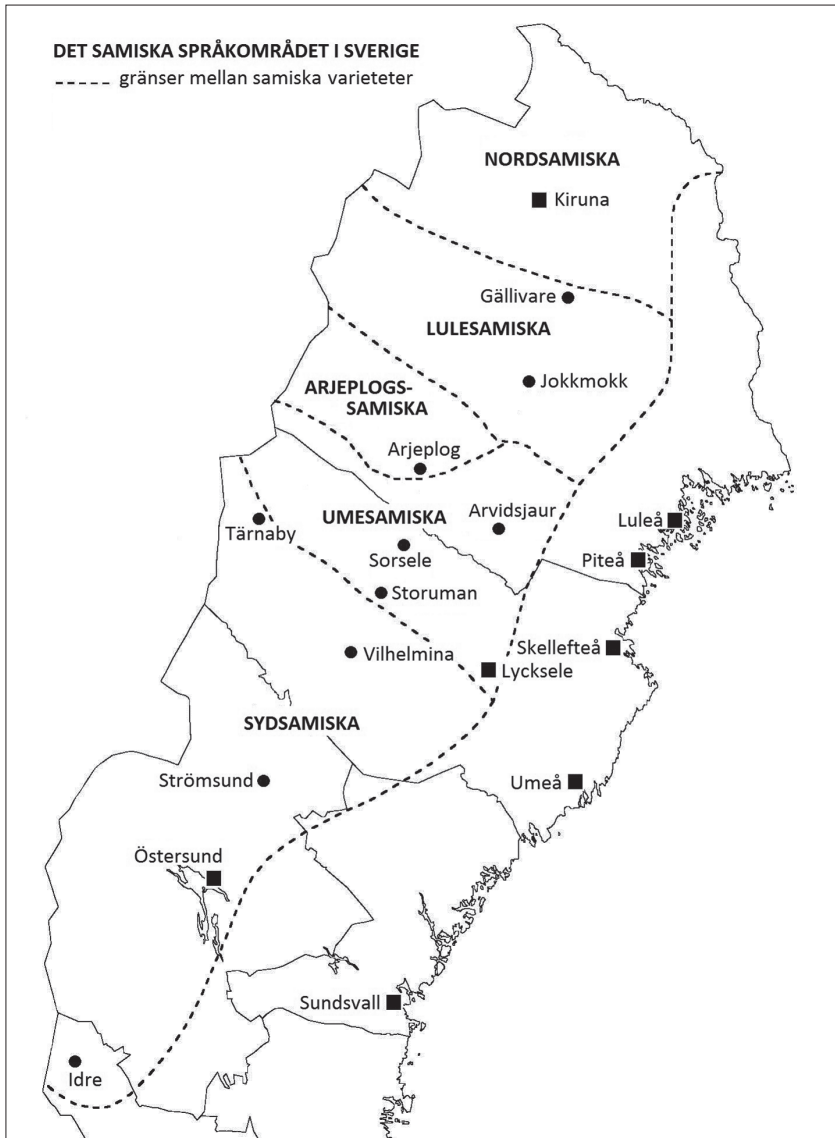

Fig. 1. De flesta samiska varieteter på kartan återfinns även på samma höjd i Norge. Nordsamiskans område omfattar nordligaste Sverige, Norge och Finland. Grupper av nordsamer finns på grund av dislokationen även i sydliga delar av svenska Sápmi. Inlandsområdets östra gräns på kartan markerar det ungefärliga läget för vissa byar med samisk åretrunbosättning. En del renskötare vistas tidvis på renarnas vinterbetesområden vid Bottenvikskusten. (Kartan utarbetad av Ivan Eriksson och Olavi Korhonen.)

Under den nära fyrahundraåriga period, som samiskan i skriven form har existerat, har det skett en kraftig geografisk förskjutning av den språkliga grunden för skriften. Den första kyrkliga litteraturen skapades i de södra och delvis mellersta lappmarkerna i Sverige, den nutida utvecklas främst i språkets nordliga områden. De historiska förutsättningarna för uppkomsten av det första skriftspråket fanns i det samiska område som sträckte sig från dagens Lycksele kommun, dvs. dåtidens Lycksele lappmark, upp till trakterna av Pite älvdal. Det är de trakter som brukar kallas umesamiska. Med tiden kom sådana drag in i skriften som har motsvarigheter i arjeplogs- och lulesamiskan. Efter en början i Ume lappmark övergick således tyngdvikten för den litterära samiskan att ligga i Pite och Lule lappmarker, framför allt i det senare området.

De traditionella samiska förhållandena i Ume lappmark var förr av skogssamisk karaktär. I så kallade lappbyar, samlade kring vissa vattendrag eller sjösystem, utövades i äldre tid fiske och jakt kombinerat med renskötsel i mindre skala i vilken renmjölkningen var viktigt långt fram i tiden. Inom lappbyarna fanns det skatteland med väl definierade gränser som tillförsäkrade familjerna de naturresurser, som de behövde utan intrång utifrån. Landen var rättsligt säkerställda vid tinget. Umesamiskan, som är den samiska varietet som kan knytas till Ume lappmark och därmed historiskt till en skogssamisk kultur, bildar ett språkligt övergångsområde mellan sydlig och nordlig samiska på svenskt område.

Många av de forna skogslappbyarna i Ume lappmark fick genom renskötselns förändring efterhand långsträckt öst-västlig form från fjäll till kustbygd, som kännetecknar fjällsamebyarna (Norstedt 2011:34–35). Bäst är den mer ursprungliga byn med begränsade flyttningmönster bevarad inom Malå och Arvidsjaur. De gamla livsformerna har nu förändrades, men det är intressant att umesamiskan länge kunde bevaras trots de kraftiga näringsmässiga förändringarna. Det som blev det största hotet mot språket var den svenska kolonisationen som trängde undan samerna från gamla resursområden och ändrade traditionella livsformerna. Det blev allt svårare för den äldre generationen att förmedla språket till de yngre.

En kyrka utan samisk litteratur

För att förstå hur de första stegen togs mot ett samiskt skriftspråk i Ume lappmark, bör man känna till de historiska förhållandena vid 1500-talets slut och 1600-talets början. Tillkomsten av de första tryckta språkalstren på samiska hänger på sätt och vis samman med statens politiska ambitioner i norr. På 1600-talet ökade aktiviteterna att säkra makten i landområdena mot Ishavet i norr och det skulle ske genom den legitimitet som handel och uppbörd bland samerna kunde ge. Ett annat av medlen var en förstärkt kyrklig verksamhet. På det sättet kom stat och kyrka att gå hand i hand i arbetet att stärka banden till samiskt område.

När hertig Karl i slutet av 1603 befann sig i Kalmar utsåg han den 3 december Daniel Hjort och Isak Behm att på ort och ställe ”uthsee huad platzer och lägenheeter best äre att byggia Kyrkier opå” (Nordberg 1973:19). Målet var enligt en fullmakt att ”om Gudz ordz sanne kennedom och theres ewige welfärd vnderwise” (Nordberg 1973:20; Wiklund 1922:13). Vi vet att planerna på en marknads- och kyrkoplats i Lycksele och flera andra orter i norr hade kommit långt redan 1605. En kyrka skulle byggas i Lycksele och vid den skulle en präst från Umeå betjäna både samer från den närmaste trakten och från Arjeplog och Arvidsjaur. Dokumenten visar att samerna i Arjeplog och Arvidsjaur protesterade mot det långa avståndet till Lycksele och ville därför ha en kyrka i Arvidsjaur. Man nämnde att det tidigare funnits ett kapell på platsen. Samernas önskemål ledde också fram till att en kyrka i Arvidsjaur började byggas och sades stå i det närmaste färdig 1607.

I Arjeplog och Arvidsjaur bad man också att ”för tungomålets skull” få behålla den präst som tidvis hade besökt dem och som kallades ”herr Nils uti Piteå”. Den präst som åsyftades var Nicolaus Andreæ, senare med tillnamnet Rehn (1557–1628), bördig från Öjebyn och prästvigd 1581. Han hade efterträtt sin far som kyrkoherde i Piteå, när denne dog år 1600. Det är värt att nämna att Nicolaus far, Andreas Nicolai, i ett dokument från 1585 kallades *pastor pitensis prepositusgue partis septentrionalis Botnie*, dvs. pastor utsedd även för det nordliga bottenviksområdet (Nordlander 1990:307). Han hade kunskap om förhållanden ända borta i Tysfjord i Norge, där han 1555–60 hade varit kungens utsände med lappfogdeupdrag. Som prost hade han under sig två kyrkor i

Torneå, en kyrka med kapell i Kalix och kyrkor i Luleå och Piteå. Det nämns även att han försörjde samerna i Pite och Lule lappmarker med Guds ord, där det då fanns två kapell.

En präst och birkarl blir författare

Vi ser alltså att Nicolaus Andreae tillhörde en birkarlasläkt² med kännedom om lappmarkerna. Liksom fadern sägs han behärska samiska (Nordlander 1990:309). Han hade därför en flerfaldig anledning att eftersträva tjänst som ”predikant i Pite lappmark”. Men i den avsikten fanns det en medtävlare i Lars Olai (Laurentius Olai) från Luleå, som tidigare blivit utnämnd till kyrkoherde i Jokkmokk, när Daniel Hjort 1606 träffade menigheten där. Men samerna var inte nöjda med valet av ”her Lars”; han var sjuklig och framför allt kunde han inte samiska (Nordlander 1990:305). Vi märker alltså hur samerna tidigt aktualiserade behovet av samiska i församlingsarbetet.

Före den tid det här rör sig om känner vi inte till att skrivna texter på samiska skulle ha förekommit i kyrkliga sammanhang. Det är också tveksamt om samerna förstod så mycket av de predikningar som hölls av svenska präster. Samuel Rheen (ca 1615–1680) skriver att i samiska bygder brukade man i mitten av 1600-talet tolk och ”när Predijkhan hålles af een Svensk Präst, måste tolcken ståå nedan före i predijkstohlen, och Vthtolcka på Lappesko hwadh han predijkar” (Rheen [1671] 1983:52). I förordet till kyrkohandboken *Manuale Laponicum* (1669) av Olaus Stephani Graan (1618–1689), kyrkoherde i Lycksele, sägs det att ”prästerna, som ej äro av lapsk börd, göra sin gudstjänst genom tolk, men huru tolken, som själv är en enkel och olärd man, fattar predikantens mening, är den svenske prästen okunnig om” (citater efter Schefferus [1673] 1956:109).

Den samiske gudstjänstbesökaren i Ume lappmark hade begränsade kunskaper i svenska under 1600-talet. I nordligare bygder var samernas färdigheter i svenska ännu mer begränsade. Pehr Högström skriver att

² Birkarlarna var handelsmän som sedan tidig medeltid hade bedrivit handel och uppbörd bland samerna i de svenska lappmarkerna. Efter att i äldre tid ha haft en gynnad ställning avtog deras inflytande, men de fogdar som senare genomförde uppbörd bland samerna hämtades oftast från birkarlasläktena.

samer i mitten av 1700-talet ”af en Swensk Predikan ej hafwa någon nytta, det jag flere resor förfarit, och det de sjelfwa tilstå” (Hallencreutz 1990:22). Det var naturligt att det bland prästerna uppstod initiativ till arbete med de viktigaste kyrkliga böckerna, när kunskaperna i svenska var så svaga. När detta dessutom kunde innebära en meritering för en tjänst var steget till handling inte långt.

De tidigaste handböckerna på samiska planeras

Nicolaus Andreæ utnyttjar den situation som hade uppstått i konkurrensen om tjänsten som ”predikant i lappmarken”, när han 1614 skriver till kung Karl IX och nämner samernas protester mot herr Lars i Jokkmokk. Samtidigt lovar han att ”ferdig giöra handboken Item then lilla Catechismum och några besynnerlige Euangelia”. Han skriver att detta skulle ske ”på theras tungomåål, Effter iag här på hauffuer, min salige faders monumenta” (Nordberg 1973:55). Brevet skickades den 17 januari och i ett svarsbrev redan den 9 februari förordnas han att vara själasörjare för samer i lappmarken under förutsättning att han låter trycka de texter han lovat. Det finns uppgift om att Laurentius Olai redan den 7 mars samma år fick ”2 t:r spanmål till hjälp” och befriades från vissa pålagor, vilket troligen var en kompensation för att han hade missat tjänsten i inlandet.

Nicolaus Andreæ å sin sida nås följande höst av beslut om 24 tunnor spannmål årligen som naturaförmån i sin nya tjänst. Samtidigt blir han påmind om att snart låta trycka ”på det lapska tungomålet Catechesin Lutheri och de förnämligaste psalmer och euangelia”. Senare hade han börjat undervisa sex samepojkar i samiska med hjälp av den ”renoverade lapska ABC-boken”. Han är också på väg att få gudstjänstordningar, psalmer och (möjligen) katekestext färdiga. Den undervisning Nicolaus Andreæ bedriver en tid i Piteå fick efter ett uppehåll en fortsättning i grundandet av Skytteanska skolan. Riksrådet Johan Skytte gav nämligen några årtionden senare donationer, som åter gjorde undervisningen möjlig.

Efter Skytteanska skolans flyttning till Lycksele 1632 gav denna samiska internatskola under ett århundrade uppehälle och undervisning för sameynglingar som väntades bli präster (Hasselhuhn [1851]

1988:6). Från 1700-talet utbildades också kateketer, en slags ambulerande lärare, för sina uppgifter bland samerna. Skolan blev också en institution på vägen till det första genomtänkta samiska skriftspråket genom Pehr Fjellström. Han var skolmästare en tid innan han övergick till församlingstjänst i Lycksele. Utgivning av samisk litteratur och utbildning av ynglingar för kyrklig tjänst gick alltså hand i hand.

Vi återvänder nu till 1619 års samiska förstlingsverk, av vilka det ena var en mässbok eller en slags utvidgad kyrkohandbok, med titeln *En lijten Sängebook / huruledes Messan skal hållas / läsas eller siungas / på Lappesko / stält och sammansatt Aff NICOLAO ANDREÆ Pastore in Pitha*. Den börjar med en dedikation till kung Gustaf Adolf och följs av mässan, några lovsånger och psalmer, dopritual, brudvigsel, kyrktagning och ordning för begravning. Boken har 48 blad av vilka noter upptar 28 sidor. Boken finns i Kungliga biblioteket i Stockholm, i Uppsala universitetsbibliotek och i Linköpings stiftsbibliotek. Lycksele kyrkoarkiv och Stadtbibliotek Bremen har även exemplar av boken.

År 1619 utkom en ännu sällsyntare bok, först 1921 återfunnen i Bremen (Wiklund 1922:19 ff.), som visade sig vara ABC-boken av Nicolaus Andreæ. Titeln är *ABC Book på Lappesko Tungomål / Stält och reformert aff NICOLAO ANDREÆ, Pastore Pithensi*. Boken är liten och har bara 16 sidor. Planen var ju även att översätta Luthers lilla katekes, men ingen sådan är återfunnen. En annan katekes utkom däremot 1633 genom Olaus Petri Niurenus (1580–1645), präst i Umeå och av svensk börd. Ett enda exemplar har återfunnits i Kungliga biblioteket. Redan titeln *Same nolmay CATECHESIS*, visar brist på elementär kunskap om samiskan (genitivändelsen *-n* har fogats till början av följande ord, *olmay*, dvs. umesamiska ålmáj 'man'). Man antar att texten är en dikterad översättning av en same, som blivit nedskriven av Niurenus. Boken har bedömts som det klenaste som den tidiga samiska litteraturen uppvisar.

Trevande försök att skapa ett skriftspråk

Det är nu värt att se närmare på den text 'herr Nils' åstadkom. Intrycket är inte upplyftande trots att Nicolaus Andreæ i förordet skriver att samer nu kan "läsa på sitt eghit Tungomål medh förstånd" vad de tidigare "icke förstätt hwadh the läsit haffua". Det var en from önskan, men

texten är mycket inkonsekvent i fråga om ordformer och syntaktiska konstruktioner. Den innehåller en dålig återgivning av den samiska som författaren avsåg att bruka, nämligen umesamiska. En analys visar att ordböjning och syntax ofta utgår från svenska konstruktioner blandade med uppenbara inslag från finskan. Substantivens och adjektivens kasusändelser ersätts av separata ord som liknar prepositioner eller postpositioner utan motsvarighet i samiskan och textens verbformer är stereotypa. De finska inslaget i ordstammar och ändelser är särskilt iögonfallande. Det är i alla fall inte svårt att av detaljer i stavningen härleda ord till det uttal som gäller för umesamiskan.

Vi frågar oss varför texten i de första samiska böckerna är så miserabelt? Man hade väntat sig protester från samerna, men tvärtom intygade man i Arvidsjaur att 'herr Nils' kunde samiska. Nicolaus Andreæ var själv inte blyg, när han i brevet till kungen skrev att han i lappmarken "predikade dagligen hvar morgon för dem med deras eget tungomål" och att han kunde "detta pund, som Gud mig gifvit hafver, icke längre fördölja" (Wiklund 1922:16). Han hade ju även stöd bland samerna. Hur skall detta förstås i ljuset av de stora bristerna i hans text? Svaret kan finnas i den kulturella miljö från vilken författaren kom. Han tillhörde det prästerskap och den birkarlasläkt, där ett särskilt förenklat "handelspråk" hade utvecklats mellan samer och birkarlar från kusten och som hade sin bakgrund i att språkkunskaperna var dåliga på båda håll.

Samuel Rheen (ca 1615–1680), som var son till en birkarl från Piteå och kände förhållandena på nära håll, skriver att den same som i handelskontakterna lär sig svenska "han synes vinna största prijsen och will för andra ährt warda" (Rheen [1671] 1983:52). En samtida till honom, klockaren Nicolaus Lundius (1656–1726), som var av samisk börd, beskriver fogdens möte med samerna och de gåvor och gengåvor som utväxlades och tillägger "då hafwer Fogden en tålck som ut säger lapparnas mening och Fogdens mening för de lappar som icke kunna Swenska" (Lundius [1674–1679] 1983:31). Ännu i början av 1800-talet kunde Stael von Holstein, en lappmarksresenär i Arvidsjaur, konstatera att skolmästarna, som var skyldiga att undervisa barnen i både samiska och svenska, inte nådde så långt med sin undervisning. Han skriver att "knappt en ibland 100:de kan tala Svenska, hvarföre

de borde allvarligen tillhållas att lära dem Svenskan” (von Holstein 1809:21). Ett århundrade tidigare var givetvis språkfärdigheterna ännu mer begränsade.

Följden av detta var att när en tolk inte kunde anlitas blev samtalen mycket förenklade. Från början av 1700-talet beskriver Pehr Högström (1714–1784), kyrkoherde i Gällivare, hur handelsmän och samer ”i de södra Lapmarker” bedrev köpenskap. Han nämner att ”mäst alla utreda sig i det språk, som de kalla Borgarmålet”. Borgare och samer ”hafwa begynt bruka et språk, som hwarken med Swenska eller Lapska tungomålens art är enligit”. Han ger exempel på det som vi nu kallar *pidgin*, och som kunde låta: ”Du stick uti mäg din skin / så ja sätt uti däg min bränwin”, vilket betyder ”Du gifwer mig dina skinwaror, så gifwer jag dig bränwin igen” eller ”Den Lapman kast sin renost bak i den borgar”, vilket uttyds som ”Lappen ger Renosten åt Borgarn” osv. (Högström [1747] 1980:77). *Pidgin* kännetecknas av begränsat ordförråd, stereotypa uttryck, lösa regler och formfattigdom. Böckernas text antyder att Nicolaus Andreae kanske kunde finska bättre än samiska. Det finns många tecken på ett finskt inslag bland kustens handelsmän i norr. En finskspråkig påverkan kan även konstateras i de samiska ortnamnen i Pitebygden (Korhonen 2009:203 ff.) och inom Skellefteå, samiska *Syöldate*, i äldre tid (Korhonen 2015:4–6).

Samiska böcker under 1600-talet, varieteternas brytningstid

Under årtiondena efter de första samiska böckerna uppkommer en mer allmän inriktning på handböcker för kyrkans behov och texter för läsundervisning och kristendomskunskap. En ABC-bok, *Swenske och Lappesko ABC Book* (1638) av okänd författare, visar redan en mer regelbunden samiska. Den har svensk text på uppslagets ena sida till stöd för präster och lärare och för barnen som skulle lära sig svenska. Bokens samiska antyder att författaren kom från östra delen av Lule lappmark (Bergsland 1982:18; 1984:3). Där låg förut flera skogssamebyar som med tiden undanträngdes och därmed även samiskan. I ortnamn finns det detaljer som har sina paralleller i umesamiskan i Arvidsjaur (Korhonen 2010:43, 56, 66, 91). Detta antyder ett kustnära nordsydligt sam-

band i språk och kultur, som kan ha nått ända upp till Kemi lappmark (Korhonen 2013:329).

Söder om den nu nämnda läroboken kom det senare en serie om tre böcker av Olaus Graan (1620–1689), kyrkoherde i Piteå, nämligen en ABC-bok, en katekes och en s.k. spørsmålsbok (katekesförklaring), alla tryckta 1667 (Forsgren 1988:14–18). Samiskan är i detta fall en västligare variant inom Pite lappmark. Alla tre verken finns inbundna i en volym i Lycksele kyrkoarkiv. ABC-bokens text är ordnad så att svensk översättning visas rad för rad under den samiska texten. I katekesen står svensk text på vänster sida. I spørsmålsboken nämner författaren att frågorna är ”enkannerligen sammanfattade för Pitheå och Lulleå Lapmarker samt medh flijth deras egit Språk bijfogat” (Qvigstad & Wiklund 1899:21; Forsgren 1988:15, 18). Även senare brukar författarna nämna vilket samiskt område man ville betjäna med den bok man publicerar. Det tyder dels på medvetenhet om de språkliga variationerna, dels även på ett behov av att i förväg bryta udden av eventuell kritik.

Detta är även fallet i de två böcker från centralt umesamiskt område, som skolmästaren kyrkoherden Olaus Stephani Graan (1618–1689) i Lycksele gav ut 1668 och 1669. Han var född i Lycksele lappmark och hade umesamiska som modersmål. Efter att ha varit lärare vid Skytteanska skolan blev han 1673 församlingens kyrkoherde. Han uppehöll sedan båda tjänsterna, vilket visar hur församlingsarbete och undervisning nu liksom senare förenades hos en och samma person. I spørsmålsboken (1668) och kyrkohandboken, *Manuale lapponicum* (1669), skriver Olaus Stephani Graan att texterna är avsedda som ”Gudelig information” för samerna i ”Lyckzele och Uhmå Lappmark”. En noggrann genomgång av Just Qvigstad (1853–1957) visar att texten har alla viktiga kännetecknen på umesamiska men också innehåller många språkfel och inkonsekvenser (Qvigstad & Wiklund 1899:13; 1947:37–39).

Det är välkänt att samiskan varierar betydligt från område till område. Varieteterna motsvarar ofta lappmarkernas utsträckning, även om det finns undantag på grund av historiska förhållanden. Förändrade administrativa gränser eller förändringar i de samiska näringarna på grund av kolonisationen är sådana faktorer. På 1600-talet konstaterade

Samuel Rheen att samiskan kan betraktas som *ett* språk men till sin art varierar så att ”then ena lappen af annan *nation* näppeligen kan förståå den andras tall” (Rheen [1671] 1983:52). Han skiljer sedan helt korrekt sydsamiskan från samiskan i ”Umeå och Pitheå lappmarcker”, som han kallar den ”mäst enahanda *dialect*”. Han menar att samerna i de sistnämnda områdena klarar muntlig kommunikation utan svårigheter. Norr därom finns lulesamiskan i Lule lappmark som han skiljer från språket i Torne- och Kemi lappmarker, där finskan är så kraftig att de som bor där ”tahla mäst Finska”.

Sporadisk bokutgivning i norr

På tal om nordlig samiska i Sverige kan en annan samisk kyrkohandbok nämnas. Under perioden mellan de publikationer som nu nämnts hade Johannes Tornæus (ca 1605–1681), kyrkoherde i Torneå, utgivit en mer omfattande kyrkohandbok, *Manuale lapponicum* (1648). Tornæus’ ambition var att överbrygga de språkliga skillnaderna och rådgjorde därför med samer från olika trakter för att åstadkomma det han kallar ”*dialectum maximum communem*”. Texten domineras dock som man kan vänta sig av den samiska som finns i norra Sverige, dvs. tornesamiskan. Inslag av enstaka ord och uttryck från andra trakter ändrar inte den grundkaraktären (Qvigstad & Wiklund 1899:12 f).

Tornæus var en av de präster som gav Johannes Schefferus (1621–1679) information om samiska förhållanden, som ingår i boken *Laponia* publicerad på latin 1673 och översatt till svenska 1956. Prästernas beskrivningar trycktes 1897–1909 i ursprunglig form och finns nu samlade i *Berättelse om samerna i 1600-talets Sverige* (1983). Ett problem i kyrkans arbete i Torne lappmark, som Tornæus nämner, var att samerna blandar ”gemenligen trenne Språk ihoop, såsom Finska, Norska och Lappiska, hwilket ochså icke ringa hinder i saken är”. Det Tornæus syftar på är att samebefolkningen var flerspråkig. Vid sidan av samiska texter hade Tornæus därför också låtit trycka en finsk katekes i tre upplagor (Tornæus [1673] 1900:35–36). Norska behärskade man på grund av vistelsen i Norge i renarnas sommarbetesområden och på svensk sida har finskan fram till modern tid varit det dagliga språket mellan samer och byarnas bofasta befolkning (Korhonen 1989:56).

Den dominans finskan hade i befolkningen har fram till idag påverkat valet av språk i kyrkans arbete.

Nu förändras relationen mellan språken i norr i snabb takt. Den ökande språkliga och kulturella medvetenhet i samebefolkningen ger samiskan större utrymme, medan kunskaperna i finska bland de unga minskar. Undervisning i samiska på olika nivåer förbättras och massmedia, konferenser och sammankomster av olika slag utjämnar språkskillnaderna. Acceptansen av andra traktets samiska ökar. Däremot är det inte så vanligt att aktivt behärska flera varieteter. För kyrkan innebär utvecklingen att samiskan längst i norr kan få större plats än tidigare, medan finskans betydelse minskar.

Efter tillkomsten av Tornæus' tornesamiska kyrkohandbok 1648 var det naturligt att man i Ume och Pite lappmarker såg fram mot en handbok som passade bättre där. Landshövding Johan Graan (1610–1679) i Umeå nämner 1667 i ett brev till kungen att Tornæus' bok bara kunde vara nyttig i norr ”effter then är med Finska Språkedt mycket beblandadt, Lapparne i dhe andre Lapmarkerne förstå thär af ringa eller inthe” (Forsgren 1988:21). Det dröjde sedan bara två år innan Olaus Stephani Graans efterlängta kyrkohandbok fanns i tryck. Vid denna tid saknade däremot Lule lappmark ett hjälpmedel av denna typ. Där skulle senare en stor förändring ske till det bättre.

Fram till år 1700 utkom sammanlagt 15 olika publikationer, av vilka ABC-böckerna var sex till antalet. Utgåvorna av katekeser, katekesförklaringar och kyrkohandböcker var tre stycken per kategori (Forsgren 1993:36). Utgivningen fram till 1638 innehöll en samiska som måste ha varit svårförståelig för samerna själva och i hög grad hade sin grund i personliga initiativ bland prästerna (Forsgren 1988:31). Hjälpmedel för prästernas kunskap om samiskans uppbyggnad och ordförråd saknades. I flera av de kyrkliga trycken förekom psalmer eller kyrkliga sånger, men det skulle dröja närmare ett halvt århundrade innan en separat psalmbok skapades.

Språkplaneringens och bibelöversättningens århundrade

Efter 1600-talets trevande försök av enskilda präster att utforma samiskan i skreven form, präglas det följande århundradet av större språklig samordning och fler betydande böcker. Vid sidan av ABC-böcker, kyrkohandböcker m.m., kom nu en inriktning på mer arbetskrävande insatser för kyrklig litteratur. I början av 1700-talet var det också nära ett genombrott för en ny syn på hur muntlig och skreven samiska borde förhålla sig till varandra.

Lars Rangius (1667–1717), bördig från Ranbyn i Sorsele, fick 1709 tjänst som kyrkoherde i Silbojokks församling med stationering i bruksorten med samma namn. Där hade malm från gruvorna i Nasafjäll förädlats. Rangius hade 1701 påbörjat en översättning av Nya testamentet till samiska och kunde nu i den så gott som folktomma bruksorten fullfölja arbetet. Denna plats i Arjeplogsfjällen var även lämplig för den minst sagt excentriske prästen, som bland annat i berusat tillstånd kunde komma i bråk med både kollegor och församlingsbor. Hans udda livsföring i egenskap av präst och hans enträgna översättningsarbete har beskrivits av Karin Wilson, som också återger Rangius översättning av Markusevangeliet (2008:54–88).

Översättningsarbetet pågick till 1713 och blev känt av dåvarande lektorn i Härnösand, senare biskopen, Georg Wallin. Han lät skicka ut ett provtryck av de första kapitlen av Johannes evangelium till några lappmarkspräster för bedömning.³ De svar som kom in var av varierande värde – för Rangius själv av föga värde – eftersom han inte ansåg sig behöva revidera texten. Han hade grundat arbetet på sitt umesamiska modersmål och motsatte sig alla förslag till ändringar. Det föranledde senare kyrkoherde Pehr Fjellström i Lycksele att i förordet till den egna översättningen av Nya testamentet (1755, se nedan) skriva att Rangius översättning

har till detta ändamål ej varit tillräcklig; emedan han, som war alenast kunnig af en Lapmarks dialect, på hwars stadgande ej eller (sic) någon den tiden hade ännu begynt tänka, gjorde det så godt han kunde, och således

³ Avsnittet fick beteckningen *Specimen Nov. Testamenti Lapponici*. Det är först i modern tid som texten blivit känt genom Erik Nordbergs publicering (Nordberg 1970).

mycket ofulkomligt i anseende til hwad wår tid af oss kräfwet, sedan på Språkets upodling och ans så många lärda Män i de fläste Lapmarker lyckligen arbetat, samt derigenom försatt det samma til det ljus och redighet, at det begynt täfla med andra uplystare nationers.

Lars Rangius mödosamt utformade manuskript *Novum Testamentum Lapponicum* har från 1715 bevarats på Carolina Rediviva i Uppsala. När Rangius dog två år senare fanns det ingen som verkade för en tryckning av texten. Det var först i samband med 1723 års skolförordning som det kommer ett förslag att publicera översättningen, men man prioriterade då utgivning av läromedel för de lappskolor, som inrättades vid alla huvudkyrkor i inlandet. Den ABC-bok som 1726 utkom är intressant genom den umesamiska som den är författad på. Knut Bergslands bedömning är att den språkgeografiskt kan placeras i ett gränsområde mellan ume- och egentlig sydsamiska (Bergsland 1947:40). Den har påtaglig likhet med umesamiskan i Olaus Graans *Manuale Lapponicum* 1669 och Rangius manuskript. År 1726 utkom även en svensk-samisk katekes. Det dröjer sedan ända till 1732 innan Rangius manuskript åter förs på tal, men då hade Pehr Fjellströms samiska verksamhet kommit så långt att det var aktuellt med publicering av några av hans skrifter. En ny och viktig period började nu för samiskan i kyrkans arbete bland samerna och någon tryckning av Rangius' översättning blev sedan aldrig aktuell längre.

Pehr Fjellströms vision om ett skriftspråk

Pehr Fjellström (1697–1764), senare prost i Lycksele, var son till Petrus Noræus Fjellström (1657–1706) och hans hustru Agatha Læstadia (1667–1748). Pehr Fjellström var född och uppvuxen i Silbojokk i Arjeplogsfjällen, där fadern 1697 blev kyrkoherde. Pehr Fjellström kunde samiska från barndomen, men talade inte fjällsamernas arjeplogssamiska utan den umesamiska som tillhörde skogssamiskan i Sorsele (se Sköld 1984:17 med hänvisning till Bergsland). Förklaringen till detta kan finnas i den språkliga bakgrund som modern hade. Från år 1707 då Pehr Fjellströms far dog bör hennes samiska i ännu högre grad ha påverkat sonen. Modern var dotter till församlingsprästen Johan Nicolai Nilsson Læstadius, kyrkoherde i Arjeplog 1662–1697, född och upp-

vuxen i Granbyn, Sorsele, och son till nybyggare från Ångermanland. De som på den tiden blev nybyggare i lappmarken lärde sig samiska, eftersom det var det dagliga språket mellan samer och bofasta. Det förhållandet har fram till för några generationer sedan bevarats på många håll i de västra delarna av Norrland.

Bebyggelsen i dåtidens Arjeplog låg för övrigt i det som idag är Västra Kikkejaurs skogssamebys översta del i nära anslutning till arvidsjaurs-samernas sommarland. Det innebar många tillfällen att dagligen höra och använda samiska. Den umesamiska som Pehr Fjellström därför rimligen lärde sig av modern i Silbojokk var en västlig variant av umesamiska och den kompletterades och stärktes i umesamisk miljö, när han efter studieåren 1719 kom till Lycksele. Han blev sedan orten trogen resten av sitt liv och kom att betyda mycket för samiskans utveckling. Många sameynglingar, som fick sin läs- och skrivfärdighet vid Skytteanska skolan i Lycksele, blev senare präster som förde språkarbetet vidare.

Fjellström tog sig även an personer som Direktionen för ecklesiastikverket i lappmarken på 1740-talet utsåg till ambulerande missionärer i lappmarken. Bland dem fanns Petrus Holmbom (1705–1763) och Pehr Högström (1714–1784), två nyutbildade svenska teologer. De fick sina första kunskaper i samiska hos Fjellström och deltog snart aktivt i Fjellströms översättningsarbeten (Haller 1896:89). Ett sådant var den samiska psalmboken tryckt 1744. Holmbom möter vi senare som Fjellströms nära medarbetare vid en språkkonferens och som sakkunnig i lappmarksfrågor vid domkapitlet i Härnösand. Högström är mest känd som den förste kyrkoherden i Gällivare (1742) och författare till lappmarksbeskrivningen från 1747, som grundar sig på nära kontakt med samer i Lule lappmark (Högström [1747] 1980). Han gifte sig 1743 med Pehr Fjellströms dotter Catharina Fjellström. Bland dem som kom till Lycksele kan även Lars Engelmark (1715–1760) nämnas, som efter studier i samiska blev lärare och präst i Jukkasjärvi församling.

Pehr Fjellström förstod att kyrkans arbete bland samerna krävde att prästerna behärskade språket och att litteratur av central art i församlingsarbetet skapades. Hans undervisning vid Skytteanska skolan hade i praktiken fungerat som ett slags prästseminarium, men utan det stöd han fick från överordnade hade hans planer på samisk litteratur inte

kunnat förverkligas. Gabriel Gyllengrip (1687–1753), landshövdingen i Västerbotten, såg vid ett besök i Lycksele 1734 behovet att stödja Fjellström i hans arbete att skapa ett stadgat samiskt skriftspråk. För allmänna medel kunde Fjellström 1737 göra en resa i lappmarkerna för att få bättre kunskap om samiskans variation (Forsgren 1988:33). Det verkar ha påskyndat utgivningen av en grammatik, *Grammatica lapponica*, en ordlista, *Dictionarium Sueco-Lapponicum*, och en översättning av Svebilius' förklaring till Luthers lilla katekes, som alla publicerades 1738 (Fjellström 1738a; 1738b; 1738c). I det sistnämnda verket, som är en s.k. spørsmålsvok, är samiskan samma som i de två förstnämnda böckerna (Qvigstad & Wiklund 1899:25).

Skriftspråk på umesamisk grund tar form

I samband med tryckningen av de tre böckerna i Stockholm, där Fjellström var närvarande, fick han kontakt med riksdagsmän och kunde beskriva sina planer att skapa samisk litteratur för kyrkligt bruk på ett enhetligt skriftspråk. När Kungl. Maj:t samma år gav Fjellström uppdraget att påbörja arbetet med ett samiskt Nya testamente, trodde man att det gällde ”den å Bibliathequet i Upsala befintelige öfwersättning af nya Testament på Lappska språket”, dvs. Lars Rangius' manuskript (Tigerström 1950:67). Situationen måste ha varit mycket obekvämt för Fjellström. Hans avsikt var ju att göra en egen översättning. På något sätt når i alla fall hans plan för en helt ny översättning fram till myndigheterna och Direktionen över ecklesiastikverket i Lappmarken ger Härnösands konsistorium uppdraget att ordna språkkonferenser inför ett sådant arbete.

De blev två konferenser och de hölls i oktober 1743 i Lycksele och i april–maj 1744 i Umeå. Deltagare under ledning av Fjellström var vid första mötet kyrkoherdarna Petrus Forsberg, Åsele, och Pehr Högstrom, Gällivare. Kyrkoherde Johan Læstadius, Arjeplog, och komminister Henrik Ganander, Enontekis, hade på grund av menföre inte kunnat komma. År 1744 deltog däremot Læstadius och Ganander tillsammans med Pehr Fjellström och lektor Pehr Holmbom från Härnösand. Holmbom var ordförande och sekreterare (Qvigstad & Wiklund 1899:27; Haller 1896:89). Ganander hävdade nordliga lösningar

mot de andras förslag som utgick från samiskan i Ume lappmark. Det var inte lätt att jämkä önskemål från så olika utgångspunkter (Forsgren 1988:38–39; Sköld 1984:21). Detta var de första mötena om hur samiskan skulle utformas i skrift, men de skulle inte bli de sista i språkets historia. In i modern tid har många överläggningar hållits när frågor om regionala standardspråk har behandlats. Ganander lämnade mötet innan det var avslutat på grund av en båtlägenhet till en ny tjänst i Finland.

Besluten om skriftens utformning följde i huvudsak Fjellströms förslag trots de diskussioner som hade förekommit. Sekreteraren vid mötet i Lycksele skrev att ”i en sådan twist näpligen finan någon skiljesman; som ock troligt är, at ena Dialecten lärer i sig sjelf ej vara stort bättre elr rättare, än den andra” (Forsgren 1988:39). Pehr Högström å sin sida skriver senare att man bör eftersträva att välja ”en wiss medeldialect” och tillägger att ”Lule-dialect är härtil tjenligast wille jag hälst tro” (Högström [1747] 1980:75). Han menade alltså att Lule lappmark har ett läge mellan torne- och umesamiskan som gör att språket där kan förstås både norrut och söderut. Det var hans erfarenhet, som han senare fick efter några år som kyrkoherde i Gällivare.

Det skriftspråk som tog form efter språkmötena har kallats det ”sydlapska bokspråket”. Denna beteckning skall inte förväxlas med dagens sydsamiska, som är termen för den varietet som talas i södra Tärna och Vilhelmina och därifrån söderut på svensk sida och på motsvarande höjd i Norge. Den normerande samiska skrift som beslutades vid de två mötena hade sin grund i umesamiskt talspråk men med förenklad redovisning av många språkljud för att tillmötesgå lite nordligare varieteter. Det visar sig senare att längst i norr kunde kyrkliga böcker på det umesamiska skriftspråket ändå inte brukas utan stora svårigheter. Redan före den andra språkkonferensen hade Ganander publicerat en grammatik, *Grammatica Lapponica* (1743) över nordligare samiska, som K. B. Wiklund anser vara förtjänstfull för sin tid (Sköld 1984:21). I olika delar av lappmarken på svensk sida stod således tidigt sydliga och nordliga lösningar på samiskt skriftspråk mot varandra.

En breddning av kyrklig litteratur

Vid språkmötet i Umeå 1744 gick man även igenom Fjellströms manuskript till de böcker som redan samma år utkom, nämligen en ABC-bok (utan titel), Luthers lilla katekes (*Doktor Martini Lutheri Uttjeb Catechismus*), en kyrkohandbok (*Gät-Kirje*) och en psalmbok (Forsgren 1988:40). Man anar den betydelse en ABC-bok på den tiden hade, när man ser att nya upplagor kom 1779, 1804, 1844 och 1869, visserligen reviderade med ledning av det samiska Nya testamentet från 1755 (Nordberg 1955:103). Det nya med 1744 års psalmbok, med titeln *Psalms-Kirje*, 'Psalmbok', var att den publicerades inbunden med kyrkoårets evangelie- och episteltexter, böner m.m. Boken innehåller 111 psalmer översatta av Pehr Fjellström och hans närmaste medarbetare. Bland dem fanns Eric Lindahl, komminister i Sorsele, som senare medverkade i *Lexicon lapponicum* (1780), som kodifierade samiskan i Ume lappmark och trakterna närmast norr därom. Man hade utgått från den svenska psalmboken från 1695 (Hasselbrink 1958:27–37). I och med översättningen av evangelieboken, för vilken Fjellström, Holmbom och Högström samarbetade (Forsgren 1988:42), hade ett första steg även tagits mot det som skulle fullbordas när hela Nya testamentet utgavs 1755.

Men även Pehr Högström verkade aktivt för kyrklig litteratur. Han utgav en postilla och en katekesförklaring (*Catechismus, Katjelwasi ja Wastadusi Pakti* 'Katekes med frågor och svar'), båda tryckta 1748 (Qvigstad & Wiklund 1899:29–30). När Gällivare församling grundades genom en utbrytning från Jokkmokks pastorat 1742 valdes Pehr Högström till församlingens förste kyrkoherde. Han stannade där till 1749 då han fick kyrkoherdetjänsten i Skellefteå. Betydelsen av hans samiska översättning av Johann Gabriel Güttners postilla (*Rechtgläubiges Christenthum*, i svensk översättning tryckt 1737) har i olika sammanhang framhållits genom att den blev ett hjälpmedel för kateketer verksamma bland samerna oavsett var de befann sig (Hallencreutz 1990:73). Arbetet med postillan var ett uppdrag av dåtidens kyrkostyrelse, vilket visar behovet av att initiativ från präster i aktiv tjänst bland samer finner gensvar från ledande organ i kyrkan. Nya upplagor av katekesen och postillan utkom ända fram till mitten av 1800-talet.

Umesamiska möter nordligare samiska

Högströms översättning är innebar ett närmande till samiskan i Lule lappmark och den modifierade språkform han förordade. I postillans förord nämner han avsikten att bruka ett modifierat språk som han skapat genom kontakt med kollegor i Ume och Pite lappmark men även med präster och lärare i Jukkasjärvi och samisktalande ända borta i Utsjoki (Forsgren 1988:44; Qvigstad & Wiklund 1899:30–31). Justeringar i språkkonferensernas normer gjordes nu till förmån för en nordligare samiska. Skillnaden mellan dagens nordsamiska, som sträcker sig in i norra Sverige och lulesamiskan i Lule lappmark, som numera båda har skilda skriftspråksstandarder, är påtaglig, men i muntligt avseende inte alltför svår att överbrygga.

I sin lappmarksbeskrivning (1747) försvarar Högström sin inställning med att ”ehuru skiljaktiga dialecter finnas i Lapmarken, är dock skillnaden ej så stor, som i Swenskan”. Han hade träffat svenska nybyggare, som han först inte förstod, utan hade ”måst tala med dem Lapska” (Högström [1747] 1980:69–70). På samma sätt menar han att samerna med lite övning kan lära sig att förstå varandras språk, men samiskan i Lule lappmark har enligt Högström den fördelen att den ”hwarken är så utspädd med Finskan, som i de norra och östra Lapmarker, eller med Swenskan, som i de södra” (Högström [1747] 1980:73–74).

I en beskrivning av minnen från tiden i Lule lappmark ger den åldrige Pehr Högström en intressant iakttagelse från en februarimarknad i Jokkmokk 1745, då de kyrkliga böckerna hade börjat nå församlingen. Präster som i liten grad eller inte alls behärskade samiska ”funno altid i böckerne et eller annat ord, det de trodde i sin Lapmark wara obegripeligt eller anstöteligt” och började ”icke alenast det klandra, utan ock altsammans ogilla”. Det medförde att böcker som ”ideligen häcklades, til slut blefwo aldeles förkastade”. På det sättet kunde församlingarna ”inplanta sina egna tungomål, Svenska och Finska”. Han beskriver alltså hur prästerna kunde komma undan ansvaret att bruka samiska i församlingsarbetet genom att misstänkliggöra de samiska böcker som utgavs vid denna tid (Hallencrutz 1990:69; Wikmark 1979:103).

Nya testamentet, Ådde testament 1755, och tiden därefter

Det gick många år från Pehr Fjellströms framträdande inför riksdagen 1738 innan vi får uppgifter om att en översättning av Nya testamentet börjar ta form. En viss inledning framgår av att några präster 1740 hade inbjudits att skicka prov på en översättning av Titusbrevet. Förslagen nådde Fjellström i juni samma år, men de omnämns inte alls som underlag för samtalen vid de två språkkonferenserna. Större betydelse fick texterna som ingår i psalmboken från 1744. Översättningen till Nya testamentet var enligt ett dokument nästan färdig 1754. Den granskades följande år vid ett möte i Skellefteå mellan Fjellström och Johan Læstadius från Arjeplog.

Lappmarksdirektionen i Stockholm hade beslutat att boken skulle tryckas i en upplaga på 1000 exemplar. Till hjälp i slutskedet av arbetet fick Fjellström avlöna sin son, studeranden Erik Fjellström. De två skulle få betalt för resa och uppehälle i Stockholm i samband med tryckningen, som kostade 2400 riksdaler. Pehr Fjellström fick 6 riksdaler per dag, medan sonen fick nöja sig med 12 riksdaler per vecka. Besöket i huvudstaden varade mellan den 12 juni och fortsatte hela sommaren fram till den 9 december 1755, då inlagan var klar (Tigerström 1950:69). Hela vistelsen tog nästan 200 dagar och av räkningar kan man se att resan med hästskjuts till och från Stockholm, som var 164 mil, hade tagit sammanlagt 22 dagar i anspråk. Resekostnaden täcktes med en riksdaler per mil och med åtta riksdalers ersättning per dag för uppehälle under resan.

Från de första vackra sommardagarna med skir grönska i Lycksele våren 1755, då prosten Fjellström begav sig på sin resa söderut, och fram till dagarna före julhelgen, då snön redan låg djup, hade han varit hemifrån i 27 veckor. För drygt ett årtionde sedan satt jag själv i Norrland och fick från ett tryckeri i Norge korrekturet till den då nyöversatta lulesamiska texten till Nya testamentet (2003). Texten kom via elektronisk överföring utan tidsödande postgång eller besvärande resor. Sedan följde under några veckor korrekturläsning och datorkommunikation med medarbetaren Susanna Angéus Kuoljok i Östhammar i Uppland. Veckan efter det att sista korrekturet hade nått tryckeriet meddelade

projektets engagerade stödjare, Lester Wikström, Uppsala, att boken hade levererats från Gjøvik i Norge. Jag tänkte då på Fjellströms 27 veckor i Stockholm.

Det första samiska nya testamentet grundade sig på den svenska Bibeln från 1703, dvs. Karl XII:s bibel (Nordberg 1955:104; Qvigstad & Wiklund 1899:32). Pehr Fjellströms betänkligheter mot Lars Rangius' översättning har redan nämnts. Själv hade Fjellströms inriktning varit att "träffa meningen i grundspråket, och det tillika med sådana ord, som kunde komma närmast til alla i Lapmarken mer och mindre skiljaktige dialecter". Men i förordet till Ådde Testament 1755 kommer det ändå fram att han av "höga Wederbörande" tvingats "underkasta" texten "deras öfwerseende" som i flera fall lärt sig samiska hos honom eller som representerade angränsande församlingar och avvikande samiska. Till de förra vet vi att Pehr Högström i Gällivare hörde, till de senare hörde kyrkoherden Johan Læstadius i Arjeplog, som troligen anmodats att gå igenom manuskriptet med Fjellström året före tryckningen. Hur villig Fjellström var till det vet vi inte, men det är möjligt att i texten se en påverkan som närmast kan bedömas som arjeplogssamisk.

Språkkonferenserna hade fastslagit vissa grundprinciper, men processen fortsatte efteråt med frågor om detaljer i stavning och ordval. I bokens förord säger sig Fjellström inte utan vägande skäl vilja avvika från språkformen i de tidigare böckerna. Han nämner "Lappska Evangeliiie Boken och Postillan", dvs *Ewangeliumeh Ja Episteleh* 'Evangelier och epistlar', som utkom tillsammans med psalmerna i *Psalm-Kirje* (1744). Det rör sig om hela 279 sidor bibeltexter (Qvigstad & Wiklund 1899:28). Med "postillan" avser Fjellström svärsonen Pehr Högströms publikation från 1748, för vilken Högström hade samrått med präster i nordliga språkområden (Nordberg 1955:106). Pehr Fjellström känner sig ha ansvar gentemot dem som använder de tidigaste kyrkliga böckerna och menar att det inte bör finna någon "oredighet eller otydelighet" i den nytestamentliga texten. Man märker hur bekymrad han är inför dem som skall bedöma språkformen han ivrat för. Han lägger kanske viss ironi i orden att de andra är "språket och alla des dialecter wäl mägtige". Vi kan också med goda skäl anta att ämnet var aktuellt mellan svärson och svärfar, när de träffades.

Det språkliga och kulturella arvet efter Pehr Fjellström

Pehr Fjellströms verksamhet som präst och översättare hindrade honom inte från att även ägna tid åt studier av samisk kultur. Vid sina samtal med samerna fick han uppgifter som han 1755 redovisar i den lilla skriften om samernas religiösa föreställningar om björnen. Texten i *Kort Berättelse, Om Lapparnas Björna-fånge* (Fjellström [1755] 1981) betraktas som den viktigaste källan om samernas björnceremonier (Pentikäinen 2007:45). Alla moment i dyrkandet av björnen som heligt djur i samband med jakten finns återgivna i denna text (Edsman 1994:70–72). De samiska termer som förekommer redovisas i sitt kulturella sammanhang, vilket underlättar deras tolkning (Korhonen 2007a:27–49). Fjellström visade stor arbetskapacitet, trots hälsoproblem under mer än trettio år före sin död 1764. En stor motgång var också att han 1758 genom brand förlorade prästgård med inventarier och bibliotek (Haller 1896:91). Efter utgivningen av Nya testamentet kom det inte längre några större arbeten av hans hand. Han blev 67 år gammal.

Efter Pehr Fjellströms insatser att skapa kyrklig litteratur på samiska, kommer en period då man främst producerar nytryck eller reviderade utgåvor av det som tidigare publicerats. När psalmboken från 1744 på nytt utgavs 1786 hade den 133 psalmer mot tidigare 111. Av dem överfördes 100 i reviderad form. Den samiska de erhöLL följde Pehr Högströms inriktning (Forsgren 1988:48; Hasselbrink 1958:38 ff.). Att psalmboken var viktig ser man av att den så sent som 1876 nytrycktes utan större förändringar. Denna psalmbok användes parallellt med en som publicerades 1849 (*Same Tjaggolwasen Psalm-Kirje*) och som innehöll 276 psalmer. Den i sin tur motiverades av att en ny svensk psalmbok hade utkommit 1819 (Hasselbrink 1958:30–41).

Även boken från 1849, *Same Tjaggolwasen Psalm-Kirje* 'Den samiska församlingens psalmbok', fick en efterföljare i ett nytryck 1895 med oförändrade psalmer, men denna gång med gudstjänstritual enligt kyrkohandboken av år 1894 (Hasselbrink 1958:44; Qvigstad & Wiklund 1899:57). Två samiska psalmböcker brukades således under en period parallellt. Den senare markerar slutet av den tid då Pehr Fjellströms och Pehr Högströms skriftspråk dominerade. Språket kom därefter att

i allt högre grad grunda sig på lulesamiskan. Det skulle dröja över ett halvt sekel från 1755 innan en fullständig samisk bibel publicerades (1811), men de två nära medarbetarna hade välförtjänt bidragit till det kommande verket genom arbetet med de bibeltexter som redan ingick i en psalmbok från 1744.

Hur förhöll sig strävandena att utge kyrklig litteratur till samiskans faktiska ställning i församlingarna? När samer inte behärskade svenska tolkades predikan i äldre tid, men det kunde enligt en källa från 1738 ge så negativt resultat att samerna inte visade lust att gå i kyrkan längre (Haller 1896:99). Längst i norr hade finskan dessutom en stark ställning och befolkningens tvåspråkighet motiverade i hög grad att främst finskan brukades som språk i kyrkan. I Jämtland och i Åsele lappmark hade svenskan motsvarande ställning. En övergång till större bruk av svenska fanns i Åsele medan samiskan var starkare i Lycksele och Arvidsjaur. I området från Arjeplog och Jokkmokk och norrut upp till finsktalande bygder hade samiskan sin starkaste ställning.

Införandet av det samiska bokspråket kunde med varierande framgång ske upp till Torne lappmark, men stötte där på svårigheter. Högström ivrade vid visitationsresor (1746) för bruk av den litteratur som utgavs. I Enontekis hade man begärt att få bruka finska böcker i kristendomsundervisningen, vilket kyrkans ledning först avvisade med motiveringen att "lapskan var deras rätta modersmål" och samma bemötande fick man i Utsjoki (Haller 1896:100). I Jukkasjärvi och Kautokeino motsatte man sig inte bruk av samiska "om tjenliga böcker ankommo" (Wikmark 1979:105; Hallencreutz 1990:74). Församlingarna tillhörde fram till mitten av 1700-talet Sverige-Finland. Utvecklingen visar senare under århundradet att finskan accepteras av samerna och på flera håll under 1800-talet blir finskan det språk som dominerar i församlingsarbetet.

Litteratur under 1700-talets senare del, *Lexicon Lapponicum*

Efter Pehr Fjellströms samiska grammatik och ordförteckning, utgivna 1738, skulle det dröja över fyrtio år innan ett mer betydande samiskt läromedel, nämligen ett lexikon, utkom i Sverige. Det som då hände hade

anknytning till Pehr Fjellström som lärare, präst och språkutvecklare i Lycksele. Bland dem som 1743 kom till Lycksele för att få undervisning i samiska fanns nämligen adjunkten Eric Lindahl (1717–1793) från Umeå. Efter en tid som komminister i Sorsele efterträdde han i Lycksele 1767 prosten Fjellström och förde det samiska församlingsarbetet vidare. Lindahl var dessutom gift med Fjellströms dotter Anna Agata Fjellström. Tillsammans med Johan Öhrling (1718–1778), först lärare och kyrkoherde i Arjeplog och sedan kyrkoherde i Jokkmokk, utarbetade han ordboken *Lexicon Lapponicum* (1780), som innehåller det dåtida samiska skriftspråkets ordförråd. Boken har för eftervärlden blivit en ovärderlig källa till kunskap om samiskan i sydligare lappmarker.⁴

Johan Öhrling var huvudförfattare till lexikonet. Han var bördig från Örträsk och i fjärde led ättling till den finske nybyggare som slog sig ned där 1674. Efter studier vid Skytteanska skolan i Lycksele med Pehr Fjellström som lärare kom han för fortsatta studier till Härnösand. Stiftsledningen där konstaterade att ”han förstår och talar svenska, finska och lapska språken” och av den anledningen menade man att han i ”lappförsamlingarna” kan ”giöra mere uppbyggelse än någon infödd svensk, som måste betiäna sig av Tolck” (Nordberg 1955:42). Man ville därför understödja Öhrlings studier på alla sätt. Från Uppsala kom han efter högre studier till en flerårig tjänst som lärare och kyrkoherde i Arjeplog. År 1774 söker han kyrkoherdetjänsten i Jokkmokk och nämner som en anledning i sin ansökan möjligheten att få ”mera kunskap i Lappska språkets dialecter, hwilket blir nyttigt, om jag någon gång kommer i det tilstånd, att kunna utgifwa mitt Lappska Lexicon” (Nordberg 1955:47).

Redan i Uppsala hade Öhrling år 1742 framlagt en ”Dissertation om Lappska Språkets Orthographie”, vilket hans lärare professor Johan Ihre nämner i ordbokens förord. Denne tillägger att han drar sig till minnes att Öhrling redan då planerade att utge ett lexikon (Lindahl & Öhrling 1780:XXIX). Det är därför möjligt att förarbetena till *Lexicon Lapponicum* hade pågått under en längre tid, vilket är kännetecknande för denna typ av språkarbeten. Ordboken har 716 trycksidor och består dels av en

⁴ I Norge publicerade Knud Leem (1697–1774) en nordsamisk grammatik 1748 och en liten ordbok 1756. Den första delen av hans stora nordsamiska ordbok *Lexicon lapponicum bipartitum* utkom ungefär samtidigt med *Lexicon Lapponicum*.

samisk ordförteckning med svensk-latinsk översättning, dels en mindre del omfattande svensk-samisk ordsamling (Erik Lindahls bidrag liksom grammatiköversikten i början). Det är betecknande att stavningsfrågorna kommer på tal i förordet. Öhrling skriver där att han ville följa ortografin i de ”förut utgifna böcker” för att inte åsamka läsaren svårigheter (1780:XXXVII).

Bruket av konsonanter och vokaler beskrivs i ordboken, varvid det sägs att i stället för diftongerna *ue*, *uä*, *uö* användes *uo*. Det är en kommentar till det faktum att det omljud som finns i umesamiskan, har uteslutits till förmån för de lite enklare vokalförhållandena i Pite och Lule lappmark. Omljud är termen för de vokalförändringar som sker i tryckstark stavelse (vanligen första stavelsen) när vissa vokaler uppträder i efterföljande stavelse i samband med ordböjningen. Även förenklningar hade gjorts av hur ordens konsonantgrupper i central ställning i umesamiskan växlar, vilket kallas stadieväxling. Det är för övrigt en detalj som skiljer umesamiskan och alla varieteter norr om sydsamiskan, där stadieväxling saknas.

Lexikon Lapponicum är ett tidsdokument över den övertygelse man hade att det var möjligt att styra språkutvecklingen med en förenklad samisk skrift. Egentligen är det just vad våra kulturspråk har gjort, påpekar Gustav Hasselbrink. Skriftspråken är mer eller mindre ”konstprodukter”, som ”genom undervisning och läsning influerar och normaliserar talspråket”. Att det inte har varit möjligt för samiskans del ”beror på att alltför få samer lärt sig läsa på sitt modersmål” (Hasselbrink 1958:219). Idag är grundprincipen för de lokala samiska språkstandarder som finns, att skriften skall vara fonematisk, dvs. så långt det går med ett och samma skrivtecken återge samma språkljud.

En fullständig samisk bibel, Tat Ailes Tjalog 1811

Arbetet med att översätta hela Bibeln till samiska följde tidigare inriktning. Till projektets förhistoria hör att Direktionen för Lappmarkens ecklesiastikverk i december 1784 beslutade att den nya svenska provöversättningen av Gamla testamentet skulle vara förlaga för den samiska texten. Översättningen var ännu inte godkänd, men man ansåg att den hade ett enkelt språk och var att föredra. Det visar

sig att Johan (Samuelsson) Öhrlings son Samuel Öhrling (1747–1799), som efter fadern blev kyrkoherde i Jokkmokk 1779, var villig ta på sig huvudansvaret. Som medarbetare i översättningsarbetet ville han ha sin bror, skolmästaren Emanuel Öhrling (1751–1809), Arjeplog, och skolmästaren Nathanael Fjellström (1739–1809), Jokkmokk. Nathanael Fjellström var son till Pehr Fjellström i andra giftet. Nu visade det sig att Samuel Öhrling hade bättre kunskaper i lulesamiska än i bokspråket, som ju skulle brukas för översättningen. Han begärde därför att få ”närmare lära Södra Lappmarkens Dialect” och anhöll om medel för resor dit (Tigerström 1950:76–77). De genomfördes från år 1789 och framåt. Detta visar den status bokspråket hade. De kunskaper Samuel Öhrling hade från sin tid i Jokkmokk räckte inte för arbetet med översättningen som ju skulle ha bokspråket som norm!

På hösten 1794 rapporteras att översättningsarbetet pågick med ”all flit”, men att det skulle dröja ytterligare ett år innan allt var klart. Följande vinter arbetade de två bröderna Samuel och Emanuel intensivt med texten. De begärde extra anslag för kostnaden till ”den ved och ljus som under samma Collationering åtgått uti arbetsrummet” (Tigerström 1950:78). Efter detta kommer en period av ständiga svårigheter. Samuel Öhrling avlider 1799 och Nathanael Fjellström, som då var prost i Sunne i Jämtland, hade en ögonsjukdom som hindrar hans läsning av texten. Tryckning skedde i alla fall ark för ark och 1807 var halva texten klar, men inte långt därefter avled även Emanuel Öhrling. Då avbröts också revideringen av den nytestamentliga delen av arbetet.

I det skedet kommer förslaget att överlåta översynen av Bibelns senare del till studenten Erik Johan Grönlund (1787–1819) från Arvidsjaur. Han var samiskskunnig från barndomen. Grönlunds morfar var Eric Lindahl, en av de två författarna till *Lexicon Lapponicum*, och han tillhörde därmed en släkt som hade utmärkt sig i språkliga sammanhang. Hans mormor var dessutom Pehr Fjellströms dotter. Efter alla svårigheter meddelade Härnösands domkapitel till slut den 21 augusti 1811 att *Tat Ailes Tjalog* ’Den Heliga Skrift’, blivit färdig. Bibeln omfattar 2124 sidor och trycktes i 2000 exemplar. En historia för sig är att ett separat tryck av den reviderade nytestamentliga delen i 1811 års bibel bekostades av bibelsällskapen i England och Skottland. Upp-

lagan fastställdes till 5000 exemplar och spridningen i lappmarkerna skedde genom Evangeliska sällskapet i Stockholm, bildat 1808 (Forsgren 1988:52).

Efter det att den omfattande ordboken *Lexicon Lapponicum*, hela Bibeln och en ny samisk kyrkohandbok (1812) utkommit, bestod publiceringsverksamheten framöver mest av samisk andaktslitteratur (Forsgren 1988:52–54). Det enda som utkom på det sydliga bokspråket och inte var kyrkliga böcker eller språkliga hjälpmedel, var samiska almanackor med texter av folkupplysningskaraktär. De utgavs av Kungl. Vetenskapsakademien från 1795 och några år in på 1800-talet. Här förbigås dessa småtryck, eftersom huvudämnet är litteratur i kyrkans tjänst.

Den tyske teologen Friedrich Wilhelm von Schubert skriver om samiskan från sina nordliga resor i början av 1800-talet att

vad språket angår i Pite Lappmark, så förstår Lapparne i Arvidsjaur Svenska; deras Lappska dialekt är ren och så olik den i Åsele, att Lappar från Arvidsjaur och Åsele ej förstå hvarandra ... Lapparne i Arjeplog förstå dem i Arvidsjaur, men kunna ingen Svenska. Svenska nybyggare i Arjeplog tala, liksom de i Jockmock, mycket Lappska.

För svenskan i Gällivare och norrut gäller att

Lapparne förstå ej detta språk; de tala i stället en blandad Lapp-finska, på sina ställen endast Finska. Presterna måste här predika på 3 språk. De begynna med svenska; upprepa sedan samma predikan på Finska och slutligen på Lappska (von Schubert 1823–1824:401, 410).

Behovet av samisk litteratur för kyrkans arbete bland samerna vid denna tid var uppenbart. Detta var den språkliga situationen då bröderna Læstadius tillträdde sina tjänster i två skilda lappmarker.

Bröderna Læstadius och samiskan i tal och skrift

Petrus Læstadius (1802–1841), som 1827–1832 var ”lappmissionär” i sina barndomstrakter i Lule och Pite lappmarker, predikade ofta på samiska, som var ett av hans modersmål. I kyrkan hölls predikan både

på svenska och samiska och textläsning, böner och psalmsång förekom på båda språken. Psalmerna valdes så att melodierna från den svenska och samiska psalmboken överensstämde (Petrus Læstadius [1831] 1977a:85). Bara ett samiskt predikoutkast är bevarat av hans hand (Nordberg 1974:326). Ute i samisk miljö talade och predikade han fritt på samiska. I de fall nybyggare fanns bland åhörarna kunde även de vanligen förstå förkunnelsen. I kyrkan brukade han bara ett enkelt utkast att hålla sig till.

Petrus Læstadius åsikter om den kyrkliga litteraturen kommer fram i samband med att han fick uppdraget att granska en katekesöversättning av pastor Gustaf Edvard Rhen i Arvidsjaur (1795–1843). En av de tidigare granskarna, kyrkoherden Johan Ullenius (1778–1847) i Jokkmokk, hade föreslagit en separat översättning för Lule lappmark (Nordberg 1974:113), vilket Petrus Læstadius kraftigt reagerade mot. Ullenius kom från Unbyn i Boden och han hade enligt Læstadius lärt sig samiska genom ”studium och lexicon”. Læstadius däremot kunde sedan barndomen den samiska som talades i Jokkmokk. Han sade sig visserligen vara smickrad av att hans modersmål ansågs så rent och vackert att Ullenius föredrog det framför bokspråket, men han var tyvärr tvungen att vara ”opatriotisk” och bestämt avstyrka förslaget. Hur skulle det se ut om man hade olika katekesöversättningar för sådana svenska dialekter som t.ex. dalmålet med mångdubbelt antal talare i förhållande till samiskan i Jokkmokk? Det var ju dessutom inte tal om att ta ställning till någon sydlig eller nordlig dialekt utan det gällde ett samiskt ”bok-språk” som hade ”auktoritet” (Læstadius [1833] 1977b:144–145).

Johan Ullenius skulle senare få revansch via Petrus’ bror Lars Levi Læstadius (1800–1861), som blev utnämnd till kyrkoherde i Karesuando 1826. Vid den tiden fanns det enligt uppgift bara två svensktalande personer i församlingen, medan samernas antal var ca 500 och nybyggare med finska som dagligt språk var omkring 200 (Larsson 2004:36). I husförhören brukades finska vid läsning men samiska vid samtal om det lästa ”emedan Barn och yngre Personer icke äro det finska språket fullkomligt mäktige”, och Lars Levi Læstadius konstaterar 1837 att ”finska språket är Församlingens allmänna religions Språk” (Berättelse om Karesuando församlings tillstånd 1836-03-29). Det var därför

nödvändigt för Læstadius att i förväg studera finska, vilket han fick viss ledighet för (Wikmark 1980:82). Hans hjälpmedel var en finsk ordbok och grammatik, som han hade fått av vännen och forskarkollegan Carl Axel Gottlund i Finland. Gottlund hade redan tidigare fått *Lexicon Lapponicum* av Læstadius (Boreman & Dahlbäck 1965:324; Wikmark 1980:82).

Det finns en levande ögonvittnesskildring skriven på samiska av en kautokeinosame, Anders Persen Bær (1825–1882), som under en påskhelg i slutet av 1840-talet deltog i gudstjänsterna i Karesuando. Samerna från Kautokeino bodde under helgdagarna i pörtet hos Lars Levi Læstadius och hans familj. Læstadius predikade i kyrkan på finska och samiska både på för- och eftermiddag under de fyra helgdagarna och samlade dessutom åhörare i kammaren till sitt pörte, ”så att det varje kväll var så fullt med folk att man inte kunde få in en pinne ens”. Folk satt och stod, kom och gick, ”och på det viset brukade hans predikan om bättring, väckelse och nyfödelse pågå ända till midnatt och i prästpörtet var det så mycket folk som pörtet bara kunde rymma” (Hætta & Bær 1958:81, 84–85). Mötena i pörtet var säkert på samiska, eftersom kautokeinosamerna ”var föga kunniga i finnska språket” (Wikmark 1980:84). Det som beskrivs av Bær tillhör tiden efter visitationsresan i början av 1844, då Læstadius i Åsele mötte Maria, som i själva verket var från Norrbyn i Föllinge och hette Milla Clemensdotter (Wikman 1980:201–204). Vid det mötet fick han ”se vägen, som leder till livet” och fick känna en ”försmak av himmelens glädje”, som han själv har skrivit. Den nya trosvissheten präglade sedan på ett helt annat sätt hans predikan.

Bakgrunden till Lars Levi Læstadius’ första samiska skrift

Efter drygt ett årtionde i Karesuando griper Læstadius pennan och skriver några korta samiska texter. En anledning var den utbredda dryckenskapen i församlingen, en annan den inspiration han uppenbarligen hade fått genom en fransk vetenskaplig expedition, La Recherche-expeditionen, som pågick under åren 1838–1840. Læstadius var hösten 1838 guide och färdledare för deltagarna och inkvarterade dem

både då och senare i sin trånga prästgård (Pentikäinen & Pulkkinen 2011:93–98). För sina insatser för expeditionen tilldelades Læstadius 1841 den franska hederslegionens riddarkors. I kontakterna med fransmännen föddes Læstadius' plan att sammanställa en skrift om samisk mytologi (Læstadius 1959; 2000). Mindre känt är att han även inspirerades till sitt samiska författarskap.

När han i juli 1837 hos konsistoriet anhåller om tryckning av texten *Hållaittem Ristagasa ja Satte almatja kaskan* 'Samtal mellan en kristen och en vanlig människa' kallar han den "Lärobok på Lappska språket". Det är lite märkligt med tanke på att den samiska texten är en pamflett mot dryckenskap och en förmaning till kristet liv. Författaren skrader inte orden om en drinkers uppförande och det öde han kommer att möta. I ett brev 26 september 1838 tillfogar han att man i den franska lappmarksexpeditionen önskade få både den samiska och svenska texten befordrad till trycket som "prof på det Lappska Språkets egenheter, i hvilket fall hela afhandlingen kan tjena till lärobok för nybegynnare i nämde Språk". Det önskemålet kom troligen från fransmännen redan vid förberedelserna för expeditionen någon gång under år 1837. I annat fall hade Læstadius nog inte kallat texten för en "lärobok".

Konsistoriet hade ingen i Härnösand som kunde bedöma texten och bad två präster, Olof Lindahl, Åsele, och N. J. Sundelin, Lycksele, att lämna utlåtanden och de svar som de sände var inte nådiga. Om samiskan säger Sundelin att den inte skulle kunna begripas av mer än ett fåtal samer. Språket var provinsiellt vardagsspråk och innehöll ord som saknades i *Lexicon Lapponicum*. Ortografi, syntax och ordförord borde följa det bokspråk som brukades. Lindahl var även negativ. Texten avvek betänkligt från den "gamlaste tryckta Lappska" och förmaningen till nykterhet och kristligt liv verkade han inte se något värde i (Wikmark 1980:90–91).

Det var naturligt att låta Læstadius själv yttra sig. Han bad då pastorsadjunkt Fredrik Engelmark och kyrkoherde Johan Ullenius, båda från Jokkmokk, och skolmästaren Gustaf Engelmark och pastor Henrik Læstadius från Gällivare, att sända in bedömningar. Engelmark menar att texten var klar och ren "ehuru afvikande från det wanliga Lappska Bok-språket" och fullt begriplig i Gällivare, Jokkmokk och norra Arjeplog. Ullenius, som nu fick sin revansch gentemot Petrus Læstadius,

konstaterar att manuskriptets samiska är den ”lapparne bruka i sitt hwardagstal”. Vid uppläsning av texten hade samer med leenden och glad uppsyn visat sitt gillande. I Jokkmokk hade man ju önskat att få en nyligen omtryckt katekes i denna språkform för ”vi hafva stor möda med att bibringva våra barn rättläsning i denna Cateches; ty språket hwarpå den är skrifwen, afviker mycket från vårt modersmål.” En sådan text försvårade förståelsen, medan Læstadius’ text däremot var ”den renaste, mäst eleganta och wackraste Lappska, jag för min del någonsin läst”, avslutar Ullenius sitt utlåtande. Læstadius’ skrift trycktes 1839.

Lulesamiskan finner en litterär form

År 1842 utkom Læstadius’ andra skrift *Prediko Nobbe Jáulå Peiwen naln* ’Predikan på Annandag jul’. På försättsbladet finns författarnamn och titel men lite märklig är ändelsen *-sne* i inessivformen *Karesuandosne* ’i Karesuando’. Även postpositionen *naln*, ’på’, som härrör från samiskan söder om lulesamiskan, ingår i titeln. Kan detta vara tryckeriets tillägg? Denna text är också en flammande nykterhetspredikan. Intygen från Jokkmokk och Gällivare inför tryckningen var nu lika lovordande som tidigare. Språket följde mer ”Lapparnas eget uttal, än den wanliga Bok-Lappska”. De omdömen som kom konstaterade att texten stämde helt med samiskt ”umgängesspråk, hvilket den wanliga Boklappska icke gör”.

Men hur nära vardagligt tal var texternas samiska för samer i Karesuando? Læstadius hade 1842 skrivit till konsistoriet att hans första skrift var ”skrifven efter norra Lappmarkens dialect, som brukas i Jockmock och Gelleware, men är tillika väl förståelig i Arjeplog, Jukkasjärwi, Karesuando och Koutokeino”. Han hade med andra ord lagt till några trakter i norr, som hans bedömare i Jokkmokk inte hade nämnt. Med tanke på möjlighet till muntlig kommunikation på samiska kan man inkludera Jukkasjärvi, Karesuando och Kautokeino, men i form av en accepterad skriven samiska skulle man inte kunna räkna med en spridning till de nu nämnda nordligaste områdena.

Med *Tåluts Suptsasah, Jubmela pirra ja Almatji pirra* ’Gamla berättelser, om Gud och om människor’ (1844), får samerna en biblisk historia på

hela 259 sidor indelad i ett åttiotal avsnitt. Denna gång vill konsistoriet veta om de tidigare bedömarna i Lule lappmark anser att texten följer ”den dialect, som talas af Lappska allmogen i den nordliga delen av Lappmarken” och alla var positiva. Vi ser nu att kyrkans ledning förstår var man bör inhämta omdömen om texterna. En svängning i prästerskapets officiella inställning visar sig också, när man i ett protokoll från prästmötet i Piteå 1842 konstaterar att skriften visserligen avvek från de södra lappmarkernas språk men att det i norr däremot var ”efter Lappska allmogens begrepp med särdeles skicklighet lämpad” (Wikmark 1980:101). Læstadius’ mål med skriften, som var pedagogiskt indelad i korta stycken, var att i enkel form göra Gamla testamentet känt bland samerna. Bibeln från 1811 kunde de varken ”medföra eller bevara från väta på sina flyttningar till Norrska kusten” och Petrus Læstadius hade skrivit att ”den nästan kan sägas utgöra en mansbörd” (Forsgren 1988:62).

Även *Nobbe hálaittem Ristagasa ja Satte Almatja kaskan* ’Det andra samtalet mellan en kristen och en vanlig människa’ (1847) handlar om förmaningar mot dryckenskap. Flera drastiska vändningar i samtalet lockar till fortsatt läsning (Kintel 2002:50–51). Vi kan säga att Læstadius i de första texterna har sammanfört sin prästerliga kallelse med nykterhetskämpens och språkmannens. Möjligheten att få småskrifterna tryckta låg ju i den kristna förkunnelse de innehöll. Samtidigt fanns målet att åstadkomma nykterhetsföreningar. En sådan bildades också 1843 som en av de första i Sverige. Læstadius’ brevväxling med Peter Wieselgren var därför naturlig (Boreman & Dahlbäck 1965:165–168). Idag är det svårt för oss att förstå hur Læstadius kunde författa sina skrifter i ett rökigt och svagt upplyst prästörte i Karesuando.

Læstadius var naturligtvis förtrogen med det av kyrkan sanktionerade sydliga skriftspråket, men han fick efter utnämningen som visitor för stiftets alla lappmarker år 1843–1844 möjlighet att på nära håll lära känna den språkliga variation som rådde från jämtländska Föllinge i söder och norrut. Han antecknar i sitt visitationsprotokoll att varken vuxna eller unga samer i Föllinge hade tillräckliga kunskaper i svenska och därför borde prästerna vara ”bevandrade i den Lappska dialect, som der talas, hvilken är så pass afvikande från Umeå Lappmarks dia-

lect, att de religions Böcker, som vanligen begagnas i andra Lappmarker, icke kunna af Fölinge Lappar begagnas” (Wikmark 1980:188).

När han lämnar det sydsamiska området och når Lycksele, skriver han att barnen är rätt duktiga på att läsa både svenska och samiska. Samma sak gäller vid sammankomsten i Stensele den 13 januari 1844, ”dock tycktes sjelfva dialecten vara nog afvikande från den vanliga Bok-Lappska” (Visitation i Stensele 1844-01-11--13, laestadiusarkivet.se). Inte ens i det umesamiska område där bokspråket en gång skapades motsvarade det särskilt väl den muntliga samiskan. De lulesamiska texter Læstadius själv producerat står däremot mycket nära den muntliga lulesamiska som ännu talas i Jokkmokk.

En slutsummering av kyrklig bokutgivning på samiska i Sverige 1619–1850 slutar med antalet 115 böcker. Av dessa är 93 på det samiska bokspråket och övriga fördelar sig (enligt den indelning av de samiska varieteterna som nu gäller) i minskande grad mot söder och norr med endast ett verk för sydsamiska och ett för nordsamiska, närmast torne-samiska (Forsgren 1988: bilaga 1).

Kyrklig litteratur fram till arbetet med det lulesamiska Nya testamentet

Det dröjde omkring ett halvt sekel innan Lars Levi Læstadius’ samiska författarskap fick en fortsättning i ett verk av central kyrklig betydelse, nämligen en översättning av Nya testamentet till lulesamiska. Læstadius hade inte sammanställt någon grammatik eller någon tryckt ordlista, men det är troligt att hans texter påverkade studenten Karl Bernhard Wiklund (1868–1934) att på 1880-talet söka sig till Lule lappmark för att bekanta sig med områdets samiska (Karlsson 2000:12). Detta resulterade senare i en mindre ordbok och i en grammatikframställning av Wiklund.

Tillkomsten av en översättning av Nya testamentet har emellertid en intressant förhistoria, som har anknytning till Lars Levis bror Petrus. I brödernas ungdom hade kyrkoherde Carl Erik Læstadius (1775–1817) tagit hand om sina föräldrar, Carl och Brita, och halvbröderna Lars Levi och Petrus i Kvikkjokk. De var åtta respektive sex år gamla när de kom till Carl Erik. Denne uppfostrade bröderna tills de kunde fortsätta sin

högre utbildning (Wikmark 1980:58). Petrus gengäldade detta genom att 1827 ta hand om Carl Eriks son Johan, när denne var tolv år gammal och fostra honom så att han 1835 kunde avlägga studentexamen och året efter börja studierna vid Uppsala universitet (Nordberg 1974:93, 440). Redan på den första resan som de gjorde tillsammans efter Johans studier och som företogs med häst och släde från Piteå i riktning mot Arjeplog, där Petrus Læstadius skulle börja sin tjänst som missionär bland samerna, körde de i dåligt väder vilse nära Gråträsk och var nära att ge upp hoppet om att nå fram (Læstadius 1977a:254–255).

Johan Læstadius (1815–1895), som senare under lång tid var kyrkoherde i Jokkmokk, brukade sina gedigna kunskaper i lulesamiska för både större och mindre översättningsuppgifter. Större arbeten av honom är översättningen av Matteus evangelium, *Ailes Matteusa Evangelium* (1881), och Luthers huspostilla, *Doktor Martin Lutherusa Kåättepostilla* (1893). Andra översättningar är *Bibel-historia* (med samisk-svensk text, 1877; tryckt med enbart samisk text 1895) och *Doktor Mårten Lutherusa Utseb Katekesa* (1880; Qvigstad & Wiklund 1899:68–73). Mindre uppmärksammat är att Petrus Læstadius själv 1839, då i tjänst som kyrkoherde i Vibygerå, av domkapitlet hade tillfrågats om han ville översätta Krigholms postilla till samiska (Nordberg 1974:278). Det gällde *Aftonsångspostilla* (1837) av Anders Kriholm (1793–1863), pastor i Strängnäs. När Petrus i ett brev till biskop Franzén i Härnösand åtar sig uppgiften, ber han samtidigt att få ”en Lappska Bibel och ett Lappska Lexicon”, dvs. huvudverken över det gamla bokspråket från 1811 respektive 1780. Bröderna Læstadius hade nämligen tilldelats skrifterna av biskop Almqvist vid deras prästvigning 1825, men Petrus hade då inte kunnat ta emot de omfattande böckerna, eftersom han genast efteråt på skarskidor skulle återvända till studierna i Uppsala (Nordberg 1974:53, 407, 463). Han hade senare uppenbarligen med sina goda muntliga kunskaper fullgjort sin tjänst i lappmarken, men nu behövde han böckerna för att kunna översätta postillan. Den planen stäcktes dock av Petrus Læstadius’ bortgång redan 1841.

Vid en tid som nära sammanfaller med prästmötet i Piteå (1842), där man kollektivt hade rekommenderat tryckning av Lars Levi Læstadius’ bibliska historia på god lulesamiska, ser vi alltså att hans bror hade varit beredd att översätta en postilla till det gamla bokspråket! Detta var med

andra ord tiden när det första samiska skriftspråket gick mot sitt slut. Vissa böcker utkom eller planerades visserligen för nytryckning på det sydliga bokspråket. Ett exempel är uppgiften vid prästmötet 1842 att en boktryckare planerade att åter ge ut Pehr Högströms postilla från 1748 (Nordberg 1974:318). Reviderad av J. Mörtsell utkom den i en andra upplaga i Härnösand med titeln *Kristjakkokes åppetus tåbdemesne ja par-gosne, ailekes- ja passe-peivi ewangeliumi melt, tjälgestum* (1855). Åren kring mitten av 1800-talet blev alltså en brytningstid mellan nytt och gammalt och bröderna Læstadius förkroppsligade skilda meningar om vad man borde satsa på. Trots sin uppfostran hos Petrus Læstadius följde Johan Læstadius i alla fall Lars Levis inriktning och hans översättningar gav en god grund för det nya skriftspråk som senare skulle växa fram.

Nya testamentet får en ny litterär form

Initiativ till en nyöversättning av Nya testamentet till samiska togs 1896. Av en anhållan till Kungl. Maj:t om planeringsmedel framgick det att kyrkoherde Per Gustaf Calleberg (1861–1925), Arjeplog, komminister Torsten Hildebrand Svartengren (1847–1920), Luleå, och vice pastor Olof Bergqvist (1862–1940), Gällivare, från 1904 Luleå stifts förste biskop, var villiga att fördela arbetet mellan sig. Texten skulle före tryckning granskas av docenten K. B. Wiklund (1868–1934), från 1906 den förste professorn i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet. Det kom ett positivt svar från Oscar II och man fick 536 kronor och 86 öre för ett möte under tre dagar med biskopen i Härnösand som ledare. Mötet behövdes eftersom det ”inom lappska språket finnes flera olika dialekter, och full enighet icke rådde mellan sakkunniga med afseende å den dialekt, som borde följas, eller hvilken ljudbeteckning och ordböjning m.m., som i en bibelupplaga borde användas”. Kostnaden för arbetet skulle bli ca 1050 kr och korrekturläsning tillkom med ca 300 kr. Upplagan på 2000 exemplar beräknades kosta 2100 kronor att trycka. Härnösands stifts bibelsällskap var redo att bidra med 2000 kronor om minst 500 ex. delades ut gratis till fattiga samer (K. B. Wiklunds samling, Uppsala universitets handskriftsavdelning).

Wiklund avfattade en handskreven promemoria inför planeringsmö-

tet i april 1897. Viktigast var att ta bort sydliga drag, eftersom samiskan i söder hade gått tillbaka så kraftigt. Sedan behandlas frågan om man skulle följa samiskan i Pite, Lule och kanske delvis Torne lappmarker. ”Ett Lulelapskt skriftspråk skulle utan svårighet förstås i Pite lappmark och åtminstone södra delen av Tornelapskans område, under det att ett Pitelapskt skriftspråk omöjligen skulle kunna utan stor svårighet förstås i Torne lappmark eller ett Tornelapskt i Pite lappmark.” Att blanda dialektdrag, som man tidigare hade gjort, ansåg Wiklund olämpligt. Han beskriver detaljerat första och andra stavelsens vokaler på elva tätt skrivna foliosidor. Konsonanterna kräver lika stort utrymme. Det är tydligt att Wiklund inte ville lämna något åt slumpen vid det kommande mötet.

Senare tillfogas prov på femte kapitlet i Matteus evangelium i tre versioner. Det första visar Johan Læstadius’ översättning 1881, den andra versionen av samma text följer samiskan i Sörkaitum och den tredje har den stavning Wiklund föreslår. Efter dessa kommer kommentarer om ord och uttryck. Planeringsmötet hölls under biskop Martin Johanssons ledning den 26–30 april 1897 i Härnösand. Den s.k. svenska normalupplagan av Nya testamentet 1884 skulle vara grund för arbetet. Även om Wiklunds principer antogs, skulle det finnas viss frihet i detaljer ”som språkets uttal nödvändigt kräver, men att de å andra sidan icke skulle utan verkliga skäl avvika från hvad folket genom häfd vant sig vid”. För egen del var Wiklunds inriktning mer eller mindre klar genom arbetet med *Lule-lappisches Wörterbuch* (1890). Vid mötet fördelas de olika delarna av Nya testamentet mellan dem som lovat medverka. Arbetet fram till tryckningen tog uppskattningsvis fem år.

Minnesanteckningar visar att man under arbetets gång kämpade med språkliga problem liknande dem som senare förekom i nytestamentligt arbete. Det gällde ofta hur man skulle förhålla sig till samiskan i det område man valt att grunda skriften på. Området från Arjeplog upp till Gällivare var mer enhetligt än det som det äldsta skriftspråket hade försökt att förhålla sig till. Ingen av översättarna hade lulesamiska som modersmål, men de var teologer som hade haft goda möjligheter att lära sig samiska. I ordval och meningsbyggnad kan man se en påverkan från svenskan. Genom Bergquist och Calleberg var Gällivare och Arjeplog representerade men ingen kontakt förekom med lulesa-

misktalande i Norge, vilket blev viktigt i modern tid (se nedan). Ett problem var att välja mellan ord och uttryck som varierar i muntligt språk inom det lulesamiska området i vidaste mening. År 1903 kunde det lulesamiska Nya testamentet tryckas.

Skriftspråk och litteratur under första hälften av 1900-talet

Den inriktning som valts för Årtå Testamenta (1903) och som kan föras tillbaka på K. B. Wiklund, fick en fortsättning i böcker för språkinläring. Wiklund uttalar i en av dessa böcker sin dom över det tidigare sydliga skriftspråket, när han förklarar att skriften nu blivit förenklad ”i det att en mängd för de sydligare lapska dialekterna karakteristiska egendomligheter borttagits” (Wiklund 1915:301). Han tänkte nog på skriftens dåliga anslutning till uttalet, utelämnandet av omljud och dålig redovisning av konsonantväxlingar m.m., men Wiklund nådde inte heller själv fram till det som kan anses tillfredställande.

Lulelappsk lärobok (upplagor 1901 och 1915) har två parallella spalter, där den ena visar en text enligt Wiklunds skrivnorm och den andra återger lulesamiskt uttal med hjälp av vissa tilläggstecken (1915:151 ff.). Det visar sig därvid att i den skriftspråkliga texten sammanfaller t.ex. kort (*a*) och långt *a*-ljud (*á*) så att ord som *mánná* ’barn’ och *manná* ’han/hon går’, återges som *manna*. Diftongen *-oa-*, som återfinns i lulesamiskan från Gällivare i norr till gränsen mot Arjeplog i söder, återges genomgående med *-å-*. Det kan möjligen vara en eftergift för arjeplogssamiskan, men det innebär att ett mindre område har fått dominera över ett betydligt större. Andra val som strider mot uttalet kunde nämnas. Ett faktum är att vid en jämförelse mellan K. B. Wiklunds och Lars Levi Læstadius’ *Tåluts Suptsah...* (1844), som också visas med ett textprov i *Lulelappsk lärobok*, kan man konstatera att det är relativt lite som skiljer dem åt. Några vokalkvantiteter är till och med korrektare återgivna av Læstadius. Under mer än ett halvt århundrade hade således Læstadius’ intuitivt skapade skrift kunnat bestå så väl att den inte kommer långt efter Wiklunds.

Under århundradets första år utkom på detta nyskapade lulesamiska skriftspråk läroböcker i historia som *C. T. Odhnera åpatis-kirje aitek-lanta*

historian. Almoka skäulaita, 'C.T. Odhners lärobok i fäderneslandets historia. Bearbetad för folkskolor.' (1905) och uppbyggelseskriften *Låkkåmus samita* 'Läsning för samer' (1905–1907) i tolv nummer samt vissa lagtexter för renskötande samer. Det skulle dock dröja fram till mitten av 1900-talet innan mer betydande kyrklig litteratur producerades. Idag är efter fortsatt utveckling lulesamiskan ett regionalt standardspråk som brukas inom många samhällsområden.

Utvecklingen i Norge bör också nämnas i korthet. Samiskan inom Norden påverkar alltmer förhållanden över gränserna. Nya testamentet översattes i Norge till nordsamiska 1840 och hela Bibeln utkom 1895. Nordsamiska ordböcker utgavs tidigt av språkmännen Knud Leem 1768–1781, Nils Vibe Stockfleth 1851, Jens Andreas Friis 1887 och senare av Konrad Nielsen 1932–1962. Nielsen översatte även kyrklig litteratur, bland annat en kyrkohandbok, *Al'tar-gir'je* (1926), och en evangeliebok, *Tek'sta-gir'je* (1927), som var i bruk långt fram i tiden. Även på svensk sida framställdes lexikon. Sydsamiskan behandlades i *Wörterbuch des Südlappischen* (1923) och ord från ett flertal samiska varieteter ingår i *Lappisher Wortschatz I–II* (1939) av den finske språkforskaren Eliel Lagercrantz (1894–1973). Även östsamiska ordböcker har utkommit i Finland under 1900-talet. Det som särskilt bör nämnas på svensk sida är *Lulelappsk ordbok* (1946–1954) av komminister Harald Grundström (1885–1960) och det sydsamiska lexikonet i tre band av Gustav Hasselbrink (1900–1982), *Südlappisches Wörterbuch* (1981–1985). Det är intressant att alla de nu nämnda ordboksförfattarna hade teologisk utbildning. Några hade även varit i församlingstjänst under många år. På svensk sida innebar Grundströms och Hasselbrinks lexikonarbeten mycket för lulesamiskans respektive sydsamiskans moderna utveckling (Larsson 1997:112–113). Samma personer producerade även översättningar av bibeltexter, psalmer eller kyrkliga handböcker.

Den nordsamiska ortografi som gäller i dag har delvis sitt ursprung hos Stockfleth (1786–1866), som vid kontakt med den danske språkforskaren Rasmus Rask (1787–1832) fick uppslaget till principen om särskilda skrivtecken för en del språkljud, som tidigare återgivits med bokstavskombinationer (Bergsland 1952:29). Efter vissa förändringar, först av Friis och senare av Nielsen, har denna rationella stavningsprincip traderats fram till den ortografi som fastställdes 1979. I den

finns de speciella konsonanttecknen *č*, *š*, *ž*, *đ*, *t* och *ŋ*. Även *á* för långt a-ljud härrör ytterst från Rasmus Rask. Av dessa har den lulesamiska ortografin från 1983 övertagit *á* för långt a-ljud och *ŋ* för ng-ljudet, medan de andra motsvarar eller ingår i kombinationerna som innehåller konsonantljuden *ts*, *tj*, *dj* och *sj*. Nordsamiskans *đ* och *t*, som är tonande respektive tonlöst läspljud (dentalspirant), saknas i lulesamiskan. De sistnämnda konsonantljuden återfinns däremot i delar av arjeplogs- och umesamiskan, där de två skrivtecknen också används. Det standardiserade nordsamiska skriftspråket bygger på de finnmarkssamiska och nordfinska varieteternas form- och ljudsystem. Ordförrådet i tre huvudvarieteter i Norge ingår i Konrad Nielsens (1875–1953) stora ordbok i fyra band från 1932–1962 och i en del läroböcker som han utgav. Den viktigaste grunden för dagens nordsamiska återfinns i det talade språket i inlandskommunerna i västra Finnmarken.

Innan de nord- och lulesamiska ortografierna hade utformats och slutligen godkänts i senare delen av 1900-talet, skapades ett samnordiskt skrivsätt för den litteratur som behövdes för undervisningen i samiska, som nu började förekomma i skolorna. Initiativet togs av professor Knut Bergsland (1914–1998) i Oslo och Israel Ruong (1903–1986), professor och sameskolinspektör i Uppsala. Man lyckades den gången inte få Finland att ansluta sig. Med Konrad Nielsens stavningsregler som grund utformades ett system som har kommit att kallas Bergsland-Ruongs ortografi. Den fastställdes 1948 av de högsta skolmyndigheterna i Norge och Sverige (Bergsland 1952:36 ff.). I Finland användes under samma tid en ortografi som först hade utarbetats av professor Paavo Ravila (1902–1974) och som under 1950-talet modifierades av professor Erkki Itkonen (1913–1992).

För sydsamiskan och umesamiskan utgavs före varieteternas slutliga stavningssystem läroboken *Sámien lukkeme-gärjá*, 'Samisk läsebok' (1957). Den innehöll sydsamiska och umesamiska berättelser med ordlista. Boken, redigerad av Knut Bergsland och Gustav Hasselbrink, visar hur Bergsland-Ruongs ortografi från 1948 kunde brukas på sydlig samiska. Här finner man tecknen *š*, *č*, *ž*, *ŋ* etc., som senare ersattes med teckenkombinationerna *sj*, *tj*, *dtj*, *ng* etc. kända från nordiska språk. Knut Bergslands samarbete med samer i sydligt område, främst lärarinnan Ella Holm Bull, Snåsa, resulterade senare i den sydsamiska

ortografi som fastställdes 1978. Den umesamiska delen i läseboken från 1957 är den första ansatsen i modern tid att revitalisera varieteteten, vilket senare nådde fram till en ortografi fastställd av Samisk språknämnd. För umesamiskans del finns ett betydande källmaterial i form av orduppteckningar (Larsson 2012:41–78) och inspelningar. Publicerat text- och ordmaterial är i stort sett bara *Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie* (1958) av Wolfgang Schlachter. Uppteckningarna gjordes 1940 under svåra förhållanden (Korhonen 2013:329–334).

När utvecklingen för de olika samiska varieteterna hade resulterat i fastställda ortografier, kunde det språkliga arbetet fortgå med större effektivitet än tidigare. Efterhand har goda ordböcker skapats på nord-samiska för finsktalande (Sammallahti 1989), norsktalande (Kåven et alii. 1995) och svensktalande (Svonni 2013). För lulesamiskans del utkom för svensktalande en ordbok före och efter ovannämnda Bergsland-Ruongs ortografi (Korhonen 1979; 2007b; Spiik 1994). I Norge har en dubbelriktad lulesamiska nätordbok publicerats 2012 av Anders Kintel, Tysfjord. På sydsamiska finns för norsktalande (Bergsland & Mattsson Magga 1993; Magga 2009). Några av ordböckerna är dubbelriktade, andra redovisar ordförrådet i separata böcker från finska eller nordiska språk till samiska.

Kyrkliga tjänster med samisk inriktning under senare delen av 1900-talet

Den kyrkliga litteraturen under 1900-talets senare del och början av 2000-talet bör beskrivas tillsammans med uppgifter om samiskans ställning som predikospråk och de språkliga behörighetskrav som fanns för kyrkliga tjänster. Folkräkningen år 1945 beräknade samernas antal i Sverige till ca 10 000 personer, men i en statlig sameutredning från 1975 kom antalet att höjas till ca 20 000 samer. Även de siffrorna har reviderats 2009, då man med ett bättre underlag för beräkningen stannar vid 36 000, som anses mer rättvisande.⁵ Det illustrerar osäker-

⁵ Samernas hälsosituation i Sverige – en kunskapsöversikt. Södra Lapplands forskningsenhet. 2009. <http://www.sametinget.se/40268>

heten beträffande samebefolkningens storlek, vilket är ett memento angående andra aspekter på samer och samiska förhållande. De flesta samer bor i Norrbottens län, men i Jokkmokk är den samiska andelen av befolkningen störst, ca 21 procent. Antalet samer i Stockholm ligger i nivå med antalet i Västerbotten.

För kyrkans del har inrättandet av Samiska rådet i Svenska kyrkan (1996) varit ett sätt att öka samiskt inflytande i kyrkliga frågor. Rådet, som började sin verksamhet 1997, är direkt underställt Kyrkostyrelsen. Ledamöterna väljs på förslag av Sametinget och de nordliga stiftet och utses av Kyrkostyrelsen. Till samiska rådets hjärtefrågor hör bland annat de samiska konfirmationslägren, frågorna om litteratur för kyrkans samiska verksamhet och frågor om samernas utsatta ställning i majoritetsbefolkningen överlag. En återblick på de samiska frågorna i Svenska kyrkan, kyrkliga tjänster, behörighetskrav m.m. är nu befogad.

I Sorsele togs det samiska språkravet för kyrkoherdetjänsten bort 1913, i Arjeplog skedde det i praktiken 1925, då innehavaren som förbundit sig att lära sig samiska inte gjorde det. Formellt togs kravet bort där 1953. I Jokkmokk krävdes det ännu 1952 att sökandena visade kunskaper i samiska, men vid senare tjänstetillsättning fanns språkravet inte med längre. I Jokkmokks församling har samiskan som språk i kyrka och læstadiansk väckelse haft stark ställningen. Pehr Högström skrev för nära tre hundra år sedan att ”i Lule-Lappmark brukar man Lapskan, det mäst alla både Finnar samt Borgerskapet och andra Swenskar kunna någorlunda bärga sig med” (1747:76-77). Ännu i mannaminne talade nybyggare i de västra fjälldalarna samiska och flera präster kunde samiska fram till sen tid och brukade språket i sin tjänst. Från Gällivare och norrut har finskan däremot haft ställning som muntligt språk i alla samhällsfunktioner, vilket även påverkade språkens inbördes relationer i församlingsarbetet. Det var en nackdel för en präst att inte ha kunskaper i finska i de nordligaste församlingarna.

Lulesamiskan levde i Jokkmokk vidare som kyrkospråk genom prosten Otto Lindgren (1884-1952), som var samisktalande från barndomen, och komministern, ordboksförfattaren och psalmboksredaktören Harald Grundström. Ännu uppehåller förre prosten Johan Märak (f. 1928) lulesamiska gudstjänsttraditioner i församlingen. Under 1950-ta-

let kom emellertid en mellanperiod då sökanden till kyrkoherdetjänsten inte uppfyllde språkliga behörighetskrav och samerna i Jokkmokk motsatte sig att kunskapskravet togs bort. Situationen väckte debatt på hög nivå i kyrkan. Vid 1953 års kyrkomöte sades det i en motion att ”envar bör så långt möjligt äga tillträde till gudstjänst och själavård på sitt modersmål”. Man motionerade också om att ”det bör sörjas för att gudstjänst och annan pastoral verksamhet bland samerna i all rimlig utsträckning kan ske på deras språk”.

Biskop Bengt Jonzon (1888–1967) i Luleå fick då uppdraget att utreda hur samiskan skulle kunna garanteras en rimlig ställning i kyrkans arbete. I utredningen som Jonzon överlämnade föreslås en särskild kyrklig tjänst för behovet av gudstjänster, själavård och förrättningar på samiska, där man så önskar. Arbetet skulle knytas till en kyrkoherdetjänst för samer och planeras i samråd med församlingarnas kyrkoherdar. I utredningstexten vidgas uppgifterna från de rent pastorala till att även gälla omsorg om språk och kultur i skolor, främst sameskolorna och dåvarande Samernas folkhögskola. Litteratur och hjälpmedel för kyrkan nämns också förutom behovet av samiska andakter i radion. Med inrättandet av en kyrkoherdetjänst av denna art skulle man ”främja en sund och positiv utveckling av förhållandet mellan samer och bofasta och överhuvud mellan svenskar och samer”.

En kyrkoherdetjänst för samer inrättades 1959 med Luleå stift som verksamhetsområde. Under de år jag med början från 1970 innehade tjänsten bestod arbetet i att vara ett komplement med samisk inriktning i inlandets församlingar och att medverka i frågor som hade med samernas språk och kultur att göra. Goda anledningar fanns också att verka för kyrklig eller annan litteratur på samiska, t.ex. i form av andaktslitteratur i utskick vid större helger under året. En ordbok publicerades (Korhonen 1979) och språkkurser hölls vid Samernas folkhögskola i Jokkmokk. Detta förde mig senare över till en språktjänst på akademisk nivå i Umeå.

Det fanns många tecken på att kyrkans initiativ för samerna välkomnades, men det förekom även att kyrkoherdetjänsten för samer ansågs onödig av en del församlingspräster. Argumentet var vanligen att alla samer ju numera kan svenska. Enligt en utredning om de nordiska kyrkornas samiska verksamhet av kyrkoherde Lauri Mustakallio,

Ylitornio, hade en del präster som intervjuades en kritisk inställning till tjänsten (Mustakallio 1970:23). Mot den bakgrunden kan man konstatera att situationen nu är förändrad. De övervägande argumenten är att i det kristna kärleksbudskapet ingår att människor skall ha möjlighet att få möta evangeliet på sitt eget modersmål och kunna bruka kyrklig litteratur på samiska. För dem som på grund av olika orsaker inte fick med sig språket från barndomen stärker ändå samiska inslag i gudstjänsterna den egna identiteten.

Präster som blev språkmän

Harald Grundströms ordboksarbete blev senare avgörande för lulesamiskans utveckling till lokalt skriftspråk. Lulesamiska talas i Sverige i Gällivare och Jokkmokks församlingar i Lule lappmark och på motsvarande höjd i Norge från Ballangen i norr till Saltfjellet i söder med sin centrala del Hamarøy och Tysfjord. *Lulelappsk ordbok* i fyra band med sammanlagt 1918 trycksidor (Grundström 1946–1954), som täcker varieteten på svensk sida, har bedömts som föredömlig i noggrannhet (Collinder). Den har legat till grund för senare ordböcker i undervisningen (Korhonen 1979; 2007b; Spiik 1994). Grundström publicerade även Anta Piraks beskrivning av traditionellt samiskt liv (Pirak 1933; 1937; Grundström 1939). Redan tidigare hade Johan Turi (1854–1936) med etnologen Emilie Demant-Hatts bistånd utgivit en liknande berättelse på nordsamiska (Turi 1910). Grundströms littereringar av jojkinspelningar från Arjeplog (Grundström & Väisänen 1958; Grundström & Smedeby 1963) och utgivningen av Lars Levi Læstadius' manuskript om samisk mytologi (Læstadius 1959) är exempel på hur samisk mytologi, folklöre eller materiell kultur har lockat präster till litterära insatser.

Till arbeten för kyrkans samiska verksamhet hör Grundströms översättning av kyrkohandboken, *Kir'hko-kiehta-kir'je* (1954). Han var också redaktör för den samiskt trespråkiga psalmboken, *Sál'magir'je Sverji Sámiida* (1958). Boken innehåller psalmer på både nord-, lule- och sydsamiska och följer nummerordningen i 1937 års svenska psalmbok. Antalet lulesamiska översättningar av Grundström är 142 stycken, kyrkoherde Gustav Hasselbrink (1900–1982) gjorde 31 sydsamiska och

Gripenstad (1919–2015) 168 nordsamiska översättningar. Gripenstad bidrog under sin tjänstgöring i norr påtagligt till förståelsen för samiskans berättigade plats i kyrkans verksamhet. Både Harald Grundström och Georg Gripenstad blev för mångårig samisk verksamhet utnämnda till hedersdoktorer, Grundström vid universitetet i Uppsala 1944 och Gripenstad i Umeå 1986.

Här bör även nämnas Sárneh, 'Predikningar', av Grundström i urval mellan 1928 till 1959, som utkom 1980 på skrivsättet från 1948. Den ortografin brukas även i den lulesamiska ordboken *Báhkogir'je julevusámes dárrui, dáros julevusábmaí* (Korhonen 1979). Boken tillkom genom det behov som fanns av hjälpmedel för de språkkurser som Uppsala universitet på 1970-talet förlade till Samernas folkhögskola i Jokkmokk. Det var vid den tiden lulesamiskans väg mot standardiserat skriftspråk tog sin början. Den fick sedan en fortsättning på akademisk nivå när ämnet samiska inrättades vid universitetet i Umeå 1975 och när den samiska undervisningen senare förstärktes i Uppsala.

Mindre framträdande var samiskan vid denna tid som gudstjänstspråk i norr på svensk sida, där finskan traditionellt var *lingua sacra*, dvs. kyrkans gudstjänst- och predikospråk. Vid kyrkhelger hölls dock gudstjänster på samiska, men frekventare blev de i modern tid genom kyrkoherde Georg Gripenstads verksamhet. Samiskan brukades av honom i församlingens samiska bosättningar eller vid besök hos samefamiljerna i sommarvistena på norsk sida. Vid denna tid stärktes också det samiska inslaget vid de traditionella kyrkhelgerna överlag i församlingarna i norr och radioandakter förekom i samarbete med Norge. Den nordsamiska litteratur som fanns var den nordsamiska Bibeln från 1895 publicerad i Norge, men den var genom sitt föråldrade skrivsätt och ålderdomliga språk inte så spridd. När den nya översättningen av Nya testamentet, *Odåda Testamenta* (1998) utgavs genom Norska bibelsällskapet försorg, ökade möjligheten till textläsning vid gudstjänsterna.

I Norge och Finland fortsatte en fastare samisk gudstjänsttradition och med *Sálbmagírji* (1993), 'Psalmbok', i Finland och *Sálbmagírji II* (2005), 'Psalmbok II', i Norge blev församlingens möjligheter att på samiska delta i gudstjänsternas psalmsång förbättrad. Den sistnämnda boken är ett tillägg till en psalmbok från 1928, som 1996 förnyades med nu gällande nordsamisk ortografi. Även kyrkohandböcker eller

gudstjänstordningar har sedan 1980-talet utkommit i reviderade versioner i Norge och Finland. Nordsamisk andaktslitteratur utkommer kontinuerligt framför allt i Norge.

Översättning av kyrkliga handböcker, bibeldelar och psalmer efter år 2000

På nordsamiskt område i nordligaste Sverige brukades vid sekelskiftet således bibeltexter och psalmer utgivna i Norge. I sydligare församlingar förekom främst den samiska psalmboken från 1958, ofta överförd till gällande ortografi i tillfälliga gudstjänsttagendor. Bibelläsning kunde ske ur lulesamiska Åtå Testamenta (1903) och gudstjänsternas liturgiska partier, framför allt i Jokkmokks församling, skapades med hjälp av äldre översättningar av kyrkohandboken. Bland lulesamisktalande i Tysfjord och enstaka områden i Jokkmokk användes ibland även psalmboken från 1895 (med frakturstil). Behovet av förnyad litteratur var med andra ord stort inför det nya seklet.

Komminister Lester Wikström (f. 1929) såg under sina år i Porjus från 1959 och framåt det stora behovet av ny andlig litteratur på samiska. Lulesamiskan brukades flitigt i Stora Lulevattnets dalgång och inom Tysfjord i Norge i den læstadianska väckelsen men i mindre utsträckning i kyrkans gudstjänster. Efter tjänst på Stiftsgården i Skellefteå och i Svenska kyrkans arbete mot Sydafrikas apartheid tog Wikström initiativ till utgivning av samisk kyrkolitteratur. I Norge hade på 1980-talet nyöversättningar av nordsamiska bibeltexter påbörjats genom Norska bibelsällskapet. På svensk sida blev Svenska bibelsällskapet ansvarigt för arbetet med den lulesamiska text som skulle ersätta Åtå testamenta från 1903. Avsikten var först att revidera texten, men det visade sig orealistiskt och snart togs beslutet att göra en helt ny översättning.

I projektet deltog fyra översättare från Tysfjord och fyra från Jokkmokk.⁶ Arbetets kvalitet säkerställdes i hög grad av Susanna Angéus

⁶ Från Norge medverkade Kurt Tore Andersen, Kaja Kalstad, Anders Kintel, Kåre Tjihkom och från Sverige Susanna Angéus Kuoljok, Ann Christin Skoglund, Karin Tuolja och Johan Mäarak. I det lulesamiska psalmboksarbetet medverkade senare även Paul Gælok och Oddmund Paulsen samt från Sverige Valborg Mangs Mäarak, som ansvarade för psalmernas musikaliska kvalitet och även nedtecknade lulesamiska melodivarianter på

Kuoljok (1939–2009) från Jokkmokk, som även hade den akademiska skolning som arbetet krävde (Angéus Kuoljok 2003). Hon deltog i början av 1970-talet i de första lulesamiska kurserna i Jokkmokk och doktorerade 1997 i Uppsala. I översättningskommittén som bildades ingick även teologiskt utbildade personer med exegetisk kunskap (Lester Wikström), i ett fall dessutom med akademisk kompetens i samiska (Olavi Korhonen). I arbetet brukades allt från grekisk grundtext till nytestamentliga texter på moderna språk, även finska. Kyrkliga och statliga organ och kulturfonder finansierade arbetet. Ett provtryck utkom år 2000 och den slutliga utgåvan av *Ådå Testamentta julevsábmáj, 'Nya testamentet på lulesamiska'*, trycktes 2003. Christer Åsberg, t.f. sekreterare i Svenska Bibelsällskapet, överräckte vid den samiska marknadsgudstjänsten i Jokkmokk den bok som ersatte översättningen gjord exakt hundra år tidigare.

De arbetsrutiner som hade skapats kom till användning när en lulesamisk psalmbok sedan tog form. Ett grundmaterial fanns i Harald Grundströms psalmer i *Sál'bmagir'ji Ruota sámiiide / Sál'magir'je Sverji sámiiida* 'Psalmbok för Sveriges samer' (1958). I Tysfjord arbetade även läraren Kurt Tore Andersen (1953–2010) med psalmöversättningar. De fanns alltså två textsamlingar som kunde bli föremål bearbetning. En omistlig lulesamisk psalmskatt utgjorde i Tysfjord dessutom ett tiotal muntligt traderade melodier till 1895 års psalmbok. I en provpsalmbok tryckt 2002 ingick 129 psalmer och efter utökning av materialet publicerades *Julevsáme Sálmmagirje*, 'Lulesamisk psalmbok', år 2005 med 860 textsidor. Den innehöll 231 psalmer av vilka fem är umesamiska. Boken har fullständig evangeliebok, utdrag från kyrkohandboken, Luthers lilla katekes och en sedvanlig registerdel. Några psalmer är samiska original, i vissa fall även med nyskapade melodier eller melodier i folkton. Med separat finansiering från Thora Ohlssons stiftelse i Lund utgavs 2006 koralboken *Julevsáme sálmmagirje nuohttagirje*, 'Koralbok till Lulesamisk psalmbok'.

Den lulesamiska psalmboken blev senare förebild för det nordsamiska psalmboksprojekt som tillkom efter några år. I detta fall har psalmer hämtats för beredning från både svensk, norsk och finsk psalm-

norsk sida.

tradition. I Sverige var Georg Gripenstads (1919–2015) översättningar i 1958 års psalmbok viktiga. Psalmer har valts för att täcka kyrkoårets olika helger och ämnesområden och för de kyrkliga förrättningarna och därför har många nyöversättningar gjorts (94 st.). Vid valet av psalmer har skillnaderna i de nordiska psalmtraditionerna visat sig. De nyaste nordsamiska psalmböckerna är de nämnda *Sálbmagirji* (1993) i Finland och *Sálbmagirji II* (2005) i Norge, men även andra äldre källor har brukats.

Under 2015 har projektet utgivit en remissutgåva, *Sálbmagirji Ruota Sápmái* 'Psalmbok för svenska Sápmi' med 320 psalmer inklusive registerdel. Av psalmerna är 304 på nordsamiska och 14 på lulesamiska. Samefolkets sång på lule- och nordsamiska ingår även. Vid valet av psalmer har inriktningen varit att finna sådana som är gemensamma för flera nordiska länder och helst på skilda samiska språk. En annan aspekt i valet av psalmer har varit önskemålet om fler barn- och ungdomspsalmer. I nästa etapp av projektet skapas evangelieboken för vilken textmaterialet erhålles från Norge, där nyöversättningar och revideringar sker av den samiska Bibeln. Fram till våren 2014, då psalmboksförslaget överlämnades till Kyrkostyrelsen, skedde arbetet i en kommitté sammansatt av samer från tornesamiskt område i Sverige utsedda av Samiska rådet i Svenska kyrkan. I arbetsgruppen ingick även annan språkkompetens och personer med kyrkomusikalisk erfarenhet och färdighet.⁷

Planerna på en lulesamisk översättning av Gamla testamentet är nu långt framskridna. Arbetet med den lulesamiska psalmboken innebär ett första steg mot större tillgång på texter ur Gamla testamentet. I psalmbokens textdel finns alla söndagstexterna översatta, av vilka många är från Gamla testamentet, men textmassan i det nu planerade projektet innebär en utmaning av ett slag som överträffar allt det som utgivits efter det att Gamla testamentet publicerades på det sydliga bokspråket 1811. Arbetet kommer att genomföras i samarbete mellan det svenska och norska bibelsällskapet. Även på sydsamiskt område

⁷ Psalmskommitténs medlemmar var Else-Maj Blind, Inger Hansson Omma, Johannes Marainen, Johannes Nutti, Solveig Labba, Laila Wasara, Per-Gustav Vasara-Hammare. Sammanställande var Johan Mäarak och för musikaliska aspekter och notskrift ansvarade kyrkomusikerna Valborg Mangs Mäarak respektive Ewerth Richardsson. Olavi Korhonen var projektledare och fungerade som kommitténs sekreterare.

sker sedan några år översättning av bibeltexter och ett betydande antal psalmer är översatta och väntar på publicering. Arbetet sker som ett samarbete mellan Norge och Sverige. Det Samiska rådet i Svenska kyrkan har därmed närmat sig målsättningen i planerna från 2002, då arbetet med att publicera central kyrklig litteratur på samiska fastställdes.

Litteratur

- Angéus Kuoljok, Susanna, 2003. Lulesamiska. Ett hotat minoritetsspråk i Skandinavien. *Endangered Languages and Cultures (ELC) 1. Centre for Multiethnic Research*. Uppsala.
- Bergsland, Knut & Mattsson Magga, Lajla, 1993. *Áarjelsaemien-daaroen baakoegærja / Sydsamisk-norsk ordbok*. Indre Billefjord.
- Bergsland, Knut, 1947. Om språket i den svensk-samiske ABC fra 1726. *Lapponica. Studia Septentrionalia III*. Oslo.
- Bergsland, Knut, 1952. Hvordan den nye samiske rettskrivningen ble til. *Sameliv – Sámi allin, Samisk Selskaps Årbok 1951–1952*. Oslo.
- Bergsland, Knut, 1982. Den svensk-samiske ABC fra 1638 som sproghistorisk dokument. *Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Skandinavien. Studier tillägnade Tryggve Sköld den 2 november 1982. Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar nr. 26*. Umeå.
- Berättelse om samerna i 1600-talets Sverige. Faksimilutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m. först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 27. Umeå 1983.
- Boreman, Per & Dahlbäck, Gustaf, 1965. *Lars Levi Læstadius och hans gärning. Festskrift till hundraårsminnet av hans död den 21 februari 1861*. Stockholm.
- Edsman, Carl-Martin, 1994. *Jägaren och makterna. Samiska och finska björnceremonier*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Serie C:6. Uppsala.
- Fjellström, Pehr, [1755] 1981. *Kort berättelse om lapparnas björna-fänge, samt deras der wid brukade widskeppelser*. Faksimilutgåva. Umeå.
- Fjellström, Pehr, 1738a. *Grammatica lapponica*. Holmiæ.
- Fjellström, Pehr, 1738b. *Dictionarium Sueco-Lapponicum*. Holmiæ.
- Fjellström, Pehr, 1738c. *Olai Svebilii Förklaring öfver Luthers Lilla Catechismum, steld genom Spörsåhl och Swar*. Öfwersatt af Peter Fiellström. Holmiæ.
- Forsgren, Tuuli, 1988. *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*. Scriptum nr 6. Rapportserie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå universitet. Red. Egil Johansson. Umeå.
- Forsgren, Tuuli, 1993. Böcker och språk i sameundervisningen före 1850. *Samer, präster och skolmästare. Ett kulturellt perspektiv på samernas och Övre Norrlands historia*. Sten Henrysson, Anita Alm, Tuuli Forsgren, Egil Johansson. Centrum för arktisk forskning, Umeå universitet, Rapport nr. 23. Umeå.

- Grundström, Harald & Smedeby, Sune, 1963. *Lapska sånger, texter och melodier från svenska Lappland. Fonografiskt upptagna av Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala 2*. Sånger från Arjeplog och Arvidsjaur. Uppsala.
- Grundström, Harald & Väisänen A. O., 1958. *Lapska sånger, texter och melodier från svenska Lappland. Fonografiskt upptagna av Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala 1*. Jonas Eriksson Steggos sånger. Uppsala.
- Grundström, Harald, 1939. *Lapsk-svensk-tysk ordbok till Anta Pirak Jáhttee saamee viessoom, Utarbetad av H. Grundström, översatt till tyska av W. Schlachter*. Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Uppsala, 31:3. Uppsala.
- Grundström, Harald, 1946–1954. *Lulelappsk ordbok = Lulelappisches Wörterbuch*. Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Serie C:1. Vol. 1–4. Uppsala.
- Grundström, Harald, 1980. *Sárneh. Predikningar*. Uppsala.
- Gät-kirje. Stockholm 1744.
- Hallencreutz, Carl Fredrik, 1990. *Pehr Högströms Missionsförrättningar och övriga bidrag till samisk kyrkohistoria*. Studia missionalia Upsaliensia, 50. Uppsala.
- Haller, Elof, 1896. *Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden*. Stockholm.
- Hansegård, Nils Erik, 2000. *Dialekt eller språk? Om de västsamiska och norrbottensfinska skriftspråken*. Ursus. Skriftserie utgiven av Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 7. Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav, 1958. Lapska psalmböcker i Sverige. *Forum Theologicum XV. Årsbok för Härnösands stifts teologiska sällskap*. Red. Gunnar Wikmark. Årg. 1958:15. Örnsköldsvik.
- Hasselbrink, Gustav, 1981–1985. *Südlappisches Wörterbuch = Oarj'elsaamien baaguog'ärjaa I–III*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. C:4. Uppsala.
- Hasselhuhn, Abraham Roland, [1851] 1988. *Om Skytteanska Scholan i Lycksele lappmark. Academisk Afhandling år 1851*. Facsimiliegåva. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, Nr 35. Umeå.
- Hætta, Lars & Bær, Anders, 1958. Mui'talusat. *Studia Septentrionalia VII*. Separat. Ålgu addii Knut Bergsland. Oslo.
- Högström, Pehr, [1747] 1980. *Beskrifning Öfwer de til Sweriges Krona lydande Lappmarker 1747*. Faksimiliegåva: Norrländska skrifter 3. Umeå.
- Julevsáme Sálmmagirjje*. Stockholm 2002.
- Julevsáme Sálmmagirjje*. Stockholm 2005.
- Karlsson, Christer, 2000. Vetenskap som politik. K. B. Wiklund, staten och samerna under 1900-talets första hälft. *Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgrens norr* 25. Umeå.
- Kintel, Anders, 2002. ”... ja gå tjalmme ij das vuojne, ij ga biellje gulá, de sjevnjut dát ilmme ja hávdde de rahpus...”: oversikt over Lars Levi Læstadius' samiskspråklige skrifter med språklige kommentarer. *Bårjås: populærvitenskapelig tidskrift fra Arran – lulesamisk senter* 2002. Drag.

- Kir'ňko-kiehta-kir'je*. Övers. av Harald Grundström. Lund 1954.
- Korhonen, Olavi & Anderson Hans, 2010. *Samiska ortnamn vid vägar och farleder i Lule lappmark*. Luleå.
- Korhonen, Olavi, 1979. *Báhkogir'je julevusámes dárrui dáros julevusábmái. Lulesamisk svensk, svensk lulesamisk ordbok*. Uppsala.
- Korhonen, Olavi, 1989. Tre språk i kontakt – en fråga om jämvikt eller dominans. *Symposium Lingua - Cultura*. Länsstyrelsen i Norrbottens län. Luleå.
- Korhonen, Olavi, 2007a. Jägaren och björnceremonierna. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2007. Uppsala.
- Korhonen, Olavi, 2007b. *Báhkogirje julevsámes dárruj, dáros julevsábmáj, lulesamisk svensk, svensk lulesamisk Ordbok*. Stockholm.
- Korhonen, Olavi, 2009. Samiska ortnamn nedanför lappmarksgränsen. *Norrbotten* 2009. Luleå.
- Korhonen, Olavi, 2013. Umesamiskan. Samiskan som föll i glömska. *Umeå 1314–2014. 100 berättelser om 700 år*. Red. Lars-Gunnar Olsson & Susanne Hauge. Umeå.
- Korhonen, Olavi, 2015. Namnet ”Skellefteå” sannolikt av samiskt ursprung. *Skelleftebygden. Tidning för lokalhistoria* 1/20 15. Skellefteå.
- Kåven, Brita, Jernsletten, Johan, Nordal, Ingrid, Eira, John Henrik & Solbakk, Aage, 1995. *Sámi-dáru sátnegirji, Samisk-norsk ordbok*. Kårásjohka.
- Larsson, Bengt, 2004. *Lars Levi Laestadius: hans liv, verksamhet och den laestadianska väckelsen*. Skellefteå.
- Larsson, Lars-Gunnar, 1997. Prästen och ordet. Ur den samiska lexikografins historia. *Lexica Nordica* 4. 1997.
- Larsson, Lars-Gunnar, 2012. *Grenzen und Gruppierungen im Umesamischen*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica, 83. Wiesbaden.
- Lindahl, Erik & Öhrling, Johan, 1780. *Lexicon Laponicum*. Stockholm.
- Lundius, Nicolaus, [1674–1679] 1983. *Descriptio Lapponiæ. Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige: Faksimileutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m. först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909*. Umeå.
- Læstadius, Johan, 1893. *Doktor Martin Lutherusa Kååttepostilla*. Stockholm.
- Læstadius, Lars Levi, 1839. *Hålaitattem Ristagasa ja Satte Almatja kaskan*. Stockholm.
- Læstadius, Lars Levi, 1842. *Prediko Nobbe Jáulå Peiwen naln*. Hernösandesne.
- Læstadius, Lars Levi, 1844. *Tåluts Suptsasah, Jubmela pirra ja Almatji pirra*. Hernösand.
- Læstadius, Lars Levi, 1847. *Nubbe Hålaitattem Ristagasa ja Satte Almatja kaskan*. Stockholm.
- Læstadius, Lars Levi, 1959. *Fragmenter i lappska mythologien*. Utg. av Harald Grundström. Svenska landsmål och svenskt folkliv, B 61. Uppsala.
- Læstadius, Lars Levi, 2000. *Lappalaisten mytologian katkelmia*. Red. Juha Pentikäinen. Övers. Risto Pulkkinen. Tietolipas 170. Helsinki.

- Læstadius, Petrus, [1831] 1977a. *Petrus Læstadius journaler. 1. Journalen för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar nr 15:1. Umeå.
- Læstadius, Petrus, [1833] 1977b. *Fortsättning af Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande åren 1828–1832*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar nr 15:2 Stockholm.
- Magga, Lajla Mattsson, 2009. *Norsk-sydsamisk ordbok, Daaroen-äärjielsaemien baakoegærja*. Indre Billefjord.
- Mustakallio, Lauri, 1970. *Kirkko saamelaisten parissa Pohjois-Skandinaviassa 1970*. Raportti. [opublicerad stencil].
- Nielsen, Konrad & Nesheim, Asbjørn, (1932–1962) 1979. *Lappisk (samisk) ordbok grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Supplement*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. B 18:5. Oslo.
- Nordberg, Arne, 1974. *Petrus Læstadius, opplysnare och opprorsman*. Norrbottens museum. Luleå.
- Nordberg, Erik, 1955. *Arjeplogs lappskola*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 89–90. Stockholm.
- Nordberg, Erik, 1970. Specimen Novi Testamenti lapponici. Provtryck år 1715 av Lars Rangius' översättning av Nya Testamentet till lapska samt skriftväxlingen mellan Georg Wallin i Härnösand och lappmarksprästerna om lapsk ortografi. Grammatikprov. Ordlistor. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. B. 66. Uppsala.
- Nordberg, Erik, 1973. *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*. Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 11. Umeå.
- Nordlander, Johan, 1990. *Norrländska samlingar. Första serien 1–6*. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 14. Umeå.
- Norstedt, Gudrun, 2011. *Lappskattelanden på Geddas karta. Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. Umeå.
- Odhner, C. T., 1905. *C. T. Odhnera åpatis-kirje Aitek-lanta historian. Almoka skäulaita*. Stockholm.
- Pentikäinen, Juha & Pulkkinen, Risto, 2011. *Lars Levi Laestadius – yksi mies, seitsämen elämää*. Helsinki.
- Pentikäinen, Juha, 2007. *Golden King of the Forest. The Lore of the Northern Bear*. Helsinki.
- Pirak, Anta, 1937. *Jähittee saamee viessoom*. Upptecknat och försett med inledning av H. Grundström. Skrifter utgivna av K Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 31:2. Uppsala.
- Psalm-kirje (inbunden med) Evangeliumeh ja episteleh, ailekespasse ja apostoli-peivi*. Stockholm 1744.
- Qvigstad, Just & Wiklund, Karl Bernhard 1899. *Bibliographie der lappischen Litteratur. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 13. Helsinki.
- Qvigstad, Just, 1947. Sproget i Graans manuale Lapponicum. *Laponica. Studia Septentrionalia* III. Oslo.

- Rheen, Samuel, [1671] 1983. En kortt Relation om Lapparnes Lefwarne och Sedher, wijd-Skiepellsser, sampt i många Stycken Grofwe wildfarellsser. *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige: Faksimileutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m. först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909*. Umeå.
- Sál'bmagir'ji Ruota sámiiide / Sál'magir'je Sverji sámiiida*. Uppsala 1958.
- Sammallahti, Pekka, 1989. *Sámi-suoma sátnegirji / Saamelais-suomalainen sanakirja*. Ohcejohka.
- Schefferus, Johannes, [1673] 1956. *Lappland*. Acta Lapponica VIII. Uppsala.
- Schlachter, Wolfgang, 1958. *Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 14. Helsinki.
- Sköld, Tryggve, 1984. Pehr Fjellström och det svensksamiska skriftspråket. *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok 1984*. Uppsala.
- Spiik, Nils Eric, 1994. *Lulesamisk ordbok*. Jokkmokk.
- Stael von Holstein, G. B., 1809. *Anmärkingar om Piteå Lappmark, och underdånigt förslag till Lappmarkens uppodling*. Stockholm.
- Svonni, Mikael, 2013. *Davvisámegiela-ruotagiela. Ruotagiela-davvisámegiela Sátnegirji. / Ordbok, Nordsamisk-svensk. Svensk-nordsamisk*. Karasjok.
- Tigerström, Harald, 1950. Bibeln på lapska. *Norrboten 1950/51, Norrbottens läns hembygdsförenings årsbok*. Luleå.
- Tornæus, Johannes, [1673] 1900. Berättelse om Lapmarckerna och Deras Tillstånd. *Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folkliv 17:3*. Uppsala.
- Turi, Johan, 1910. *Muittalus samiid birra. En bog om Lappernes liv*. Udgivet med dansk översättning af Emilie Demant. Stockholm
- Wiklund, K. B., 1915. *Lärobok i lapska språket*. Andra uppl.. Uppsala.
- Wiklund, K. B., 1922. De första lapska böckerna. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 9*.
- Wikmark, Gunnar, 1979. *Pehr Högström – en storman i Norrlands kulturliv*. Bidrag till Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 15. Stockholm.
- Wikmark, Gunnar, 1980. *Lars Levi Laestadius' väg till nya födelsen*. Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia, 43. Örnsköldsvik.
- Wilson, Karin, 2008. *Markusevangeliet i Lars Rangius samiska översättning från 1713*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CI. Uppsala.
- von Schubert, Friedrich Wilhelm, 1823–1824. *Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820*. Stockholm.
- Ådde Testament Same kiäli puoktetum. Stockholm 1755.
- Ådå Testamennta julevsábma. Nya testamentet på lulesamiska (provupplaga). Uppsala 2000.
- Ådå Testamennta. Uppsala 2003.
- Åtå Testamenta, järkålum tan taro-kielak Åtå Testamenta milta, mii lä Kånåkasast nanostum jaken 1883. Stockholm 1903.

Samiska ortnamn som förekommer i texten:

Arjeplog = Árjepluoŋve

Arvidsjaur = Árviessjávrrie

Gällivare = Jiellevárre

Hamarøy = Hábmer

Jokkmokk = Jáhkámáhkke/Dálvvadis

Jukkasjärvi = Čohkkiras

Kaitumälven = Gáidumeatnu

Karasjok = Kárásjohka

Karesuando = Gárasavvon

Kautokeino = Guovdageaidnu

Kiruna = Giron

Laisälven = Lájssuo

Luleå = Julevu

Luleälven = Julevädno

Lycksele = Likssjuo

Malå = Máláge

Piteå = Byöhdame

Piteälven = Byöhdameiednuo

Silbojokk = Silbbajáhká

Sirkas = Sirges

Skellefteå = Syöldate

Sorsele = Suorssá

Stensele = Geärggiesuvvane

Storuman = Lusspie

Sörkaitum = Unna Tjerusj

Tysfjord = Divtasvuodna

Tärna = Dearná

Umbyn = Ubmejen tjeálddie

Umeå = Ubmeje

Umeälven = Ubmejeniednuo

Utsjoki = Ohcejohka

Vilhelmina = Vualtjere

Åsele = Sjeltie

Korhonen, Olavi, f. 1938, professor emeritus i samiska och samisk kultur vid Umeå universitet. Till hans forskningsområden hör bl.a. det samiska ordförrådets och ortnamnens kulturella anknytningar samt aspekter på etniska kontakter som framkommer av det språkliga materialet. Publicering av lexikon över skilda samiska varieteter och dokumentation genom bandinspelning bland samerna har utförts från 1960-talet och framåt. Aktuellt är medverkan i revitaliseringen av umesamiskan. Före tjänst som lektor (1975) och professor (1983) var Korhonen under några år kyrkoherde för samer med Luleå stift som verksamhetsområde. Han var sekreterare för Svenska kyrkans projekt med nyöversättning av Nya testamentet till lulesamiska (2003) och en lulesamisk psalmbok (2005) samt en nordsamisk psalmbok, vars första del utkom 2015.
olavi.korhonen123@gmail.com

Sammanfattningar på nordsamiska, lulesamiska och sydsamiska

Sámigiella njealji jahkečuodis Ruota girku barggus

Vuosttaš sámii girjjit almmuhuvvojedje 1619 Nicolaus Andreæas bokte, girkohearrá Byöhdames. Su meassogirjjis ja ABC-girjjis lei oalle heajus sámigiella. Iežá girji mii lea namahan veara 1600-logus lea *Manuale Lapponicum* (1648), girkogiehtagirji Durtnosa sámiguvlui Johannes Tornæusis, girkohearrá Durtnosis. Jagi 1669 almmuhuvvui sullasaš oarje-hámis Ubmeje ja Byöhdame sámii guovlluide girkohearrá Olaus Stephani Graan bokte Likssjuos.

Likssjuo šattai guovddázin 1700-logus girku sámigielat girjjálašvuoda barggus. Doppe báhppa Pehr Fjellström ráhkadii čállingiela ubmejesámigiela vuodus. Almmuhii girkogiehtagirjji, Luthera káhtegismmos ja sálbmagirjji (1744) earret grammatihka ja ubmejesámigiela sátnečoakkáldaga (1738). Deháleamos lea Odđa testameantta jorgaleapmi (1755). Sámigiela oahpahemiin ieža báhpaide, earret iežá Pehr Högströmii, Jiellevári searvegotti vuosttaš girkohearrá, de Fjellström gilvvii sámigiela nuorttat searvegottiide. Högström bijai eanet deattu julevsámigillii postilla (1737) ja káhtegismmosa jorgalemiin (1748), bargu mii sátneriggodahkii buvttii nuortasániid. Dehálaš girji lei Johan Öhrlinga ja Eric Lindahla *Lexicon Lapponicum* (1780).

Boares testameantta sámigielat jorgaleapmi álggahuvvui ovdal jagi 1800. Girkohearrá Samuel Öhrlingas Jáhkámáhkis lei válodoovd-

dasvástádus. Barggus serve moanat báhpá geat máhtte sámigiela. *Tat Ailes Tjalog*, Den Heliga Skrift (Dat bassi čála), prentejuvvui 1811. 1800-logus almmuhuvvojedje máŋga sálbmagirjji, ja okta dain jagis 1895 geavahuvvui guhká Julevu sámi guovllus. Go Lars Levi Læstadius prentehit moadde smávit čállosa julevsámigillii álggahuvvui sámigiela rievdan mas lei nannoset vuodđu guovllu njálmmlálaš gielas.

Dát odđa vuohki oidno *Åtå* testamenttas (1903), Odđa testameanttas julevsámigillii. Jorgaleaddjit ledje Norrlándabáhpát geat barge giellaolbmá K. B. Wiklunda láidestemiin. Girku lei barggustis sámi girjjálašvuodas 1800-logu gaskamuttus sirdán vuodu nuorttas. Báhpaid sámigielmáhttu binnui 1900-logu vuosttaš oasis. Julevu bispaguvlui áshuvvui sámiide girkohearrávirgi, ja go gávdnojedje sámigielat báhpát de searvegoddebargu sáhtii joatkit ja dehálaš sátnegirjijt julev- ja áarjelsámigillii ráhkaduvvojedje.

Jagi 1958 almmuhuvvui sálbmagirji golbma sámi suopmaniidda, muhto eanemus girjjiid gasskas lei rohkosgirjjálašvuohka ja teavsttat ipmilbálvalusmeanuide ja girkolaš doaimmahusaide. Girku barggus nuortaleamos searvegottiin lei suomagiella váldogiellan ovttas ruotagielain, muhto sámigiella lei eanet ealli daid gaskkamuš sámi guovlluin.

Lassánan etnalaš iešdovdu ja nannejuvvon dáhttu maid Ruota girkus nannet giela saji mielddisbuvttii ovttá norgga-ruota prošeavtta odđasit jorgalit Odđa testameantta julevsámigillii (2003) ja buvttadit julevsámi sálbmagirjji (2005) sihke nuohttagirjji (2006). 2015 bođii ng. remissapreanttus 320 davvisámigielat sálmmain, mii galgá dievasmahttot girkolaš teakstagirjjiin ja váldosiiguin girkogiehtagirjjiis. Maŋŋil go julevsámigielat odđatestameanttalaš teaksta almmuhuvvui 2003 de ruota ja norgga biibbalsearvvit plánejit prošeavtta jorgalit boarestestameanttalaš teavstta. Dakkár davvisámigielat prošeavtta leat loahpaheame Norggas. Maid áerjelsámiguovllus lea, ovttasdoaimmain norgga- ja ruota gaskkas, bargu jođus jorgalit biibbalteavsttaid, sálmmaid ja ráhkadit ipmilbálvalusortnegiid. Teavsttain mat dál almmuhuvvojit lea lagat oktavuohka njálmmlálaš sámigillii goassege ovdal.

Översättning Miliana Baer

Sámegeiella nielje jahketjuoden Svieriga girikko bargon

Vuostasj sáme girje almoduvvin 1691 Nicolaus Andreæas, girkkohärrá Byöhdamin. Suv mässogirjen ja ABC-girjen lij sieldes nievres sámegeiella. Ietjá 1600-lågodagos lij Manuale Lapponicum (1648), girkkogiehtagirje Duornos sámeednamij Johannes Tornæusis, girkkohärrá Duornnusin. Olaus Stephani Graan girkkohärrá Likssjuon almodij 1669 jagen oarjep vuostávásstediddje girkkogiehtagirjev Ubbmema ja Bihtáma sámeednamij.

Likssjuo 1700-lågon sjattaj guovdásj barggij girkkolasj girjålasj-vuohtaj sámegeiellaj. Pråvsstå Pehr Fjällström danna dagáj tjållemgielav ubbmemsámegeielajin vuodon. Ålgusvattij girkkogiehtagirjev, Luhtera unna katijissa ja sálmmagirjev (1744) ietján gå grammatijkav ja ubbmemsámegeielak báhkotjoahkkev (1738). Ádde testamenta (1755) járggålímbe lij ájnnašamos. Áhpada ietjá härrájt sámegeielan, iehtjádij siegen Pehr Högströmv, Jiellevåre tjoaggulvisá vuostasj girkkohärrá, de Fjellströma oablj sámegeielav nuortalap tjoaggulvisájda. Högströma ienebut dättodij julevsámegeielav postilla járggålímbe (1737) ja katijisav (1748), mij báhkovuorkkáj vattij nuorttalap hámev. Ájnas dahko lij Johan Öhrlinga ja Eric Lindahla Lexicon Lapponicum (1780).

Barggo Oabme testamentav járggålít sámegeiellaj álgij juo 1800 jage ávddål. Girkkohärrán Samuel Öhrling Jáhkámáhken lij oajvveávdåsvásstáduš. Bargon oassálasstin moadda härrá gudi sámegeielav máhttin. Tat Ailes Tjalog, Ájlis tjáluš, prienttiduváj 1811. Moadda sálmmagirje almoduvvin 1800-lågon, majs 1895 jage ålgusvaddem málggadav aneduváj Julev sámeednamin. Gå Lars Levi Læstadius almodahtij moadda smávvatjállagijt julevsámegeiellaj, de ålgaduváj málssom sámegeiellaj nannusap vuodojn bájke njálmålasj gielan.

Ádá ulmme vuoseduvvá Átå Testamentan (1903), Ádá Testamennata julevsámegeiellaj. Járggåliddje lidjin Norrlånndahärrá gudi giel-laålmå K.B. Wiklunda njunnjusin barggin. Vuodo sáme girjålasj-vuohtaj girikko bargon lij 1800-lågo guovddelis nuortas sirdedum. Härráj máhttudagá sámegeielan unneduváj 1900-lågo ávddågietjen. Girkkohärrávirgge vuododuváj ulmijn sámijda Julevu stiftan, ja dajna gå sámegeielak härrá gávnnujin de máhtij sáme tjoaggulvisbarggo joarkket ja ájnas báhkogirje julev- ja oarjjesámegeiellaj dagáduvvat.

Sálmmagirjje 1958 jagen almoduváj gálmá sámegeiella varietehtaj, valla ienemus girje lidjin rágosgirjálásjuoda ja bagádallam jubmeldievnojda ja girkkolasj dagojda. Girkko bargon vuojnnu suomagiella ienemusát dárogiela guoran nuorttalamos tjoaggulvisájn, gá sámegeiella ienebut gávnnuj gasskalamos sámeednamijn.

Lasedum álmuktjerdak diedulasjuohta ja lasedum sidot aj Svieriga girkkon nannodit giela sajadagáv báhtusav vattij vuona-svieriga prosjaktaj Ádå Testamenta ádájárggálibmáj julevsámegeiellaj (2003) ja julevsáme sálmmagirje dahkam (2005) korállagirijn (2006). Remissaalmmudus 320 nuorttasámegeielak sálmajs almoduváj 2015 jagen, ma galggi evangeliagirijn ja ásijn girkkogiehtagirjes állestuvat. Manjel gá ádatestamentalasj táksta julevsámegeiellaj 2003 álgusvatteduváj de svieriga ja vuona rámatsebrudahka planiji prosjevtav oabmetestamentalasj tevstaj járggálimev. Hiejtedahttemin li dakkir prosjevtav nuorttasámegeiellaj Vuonan. Oarjjelsáme bájken aj dagáduvvá rámattevtajstaj járggálibme ja sálma ja jubmeldievnobagádalama dagáduvvi aktijbargon Vuona ja Svieriga gaskan. Tevtajm ma dálla álgusvatteduvvi li lagábut tjanádum njálmálasj sámegeiellaj gá álla goassak ávdebut.

Översättning Barbro Lundholm

Saemiengiele njieljie tjuetiejaepine Svienske gærhkoen barkosne.

Dah voestes saemien gærjah jaepien 1619 tjaalasovvi hearreste Nicolaus Andreae Byöhdamen (Piteå) luvhtie. Altese mæssogærja jih ABC-gærja náeke saemiengieles tjaalasovveme. Akte jeatjah 1600-jaepien gærja, Manuale Lapponicum (1648), gærhkoegietegærja Tornen lappmarhkese tjaalasovvi hearreste Johannes Tornæus, Torneåen luvhtie. Jaepien 1669 Olaus Stephani Graan Likssjuoste aaj seammalaaketje gærjam Upmeje jih Byöhdame lappmarhkese tjeeli, dellie áarjagábpoe saemiengielese.

1700-jaepine Liksjoe dennie jarngesne gærhkoen litteratuvre barkosne saemiengieles. Desnie hearra Pehr Fjellström aktem tjaaleldhgielem Upmejesaemien gielese buektiehti. Gærhkoegietegærjam böökti, Lutheren onne katekesem jih salmegærjam (1744) jih dovne grammatihkem jih upmejesaemien baakoeh mejtie tjöönghkeme (1738).

Vihkielommes orreme gosse Orre testamentem (1755) jarkoestamme. Gosse saemien gielem jeatjah hearride lohkedehtin dovne Pehr Högström, Jiellevárrin áálmegen voestes hearra, jìh Fjellström saemiengielem dejtie noerhtegábpoe áálmegidie böökti. Högström julevsamiengielesese tjeeli gosse postillam (1737) jìh katekesem (1748) jarkoesti, nemhtie noerhtegábpoe baakoeh provhkesovvin.

Akte vihkeles gærja lij Johan Öhrlingen jìh Eric Lindahlen, Lexicon Lapponicum (1780).

Joe 1800 jaepiej ávtelen barkoem eelki Båeries testamentem saemiengielesese jarkoestidh.

Jáhkámáhkken hearra Samuel Öhrling, dan gien áajvahdíedte dam jarkoestidh. Daennie barkosne gellie saemiengielen maehteles hearrah meatan. Tat Ailes Tjalog, Díhte Aejlies Tjaalege, jaepien 1811 díedtelgi. 1800-jaepine gellie saalmegærjah tjaalasovvin, gusnie aktem jaepien 1895 guhkiem dennie Julevun lappmarhkesne provhkin. Gosse Lars Levi Læstadius naan gærjetjìh julevsamiengielesne böökti, dajven njaalmeldh saemiengiele stynkehke sjídti.

Átå testamta (1903), Orre testamta, julevsamiengielesne, desnie vuesiehtamme guktie dan orre vukien mietie tjaaleme. Hearra Norrilaanteste dah gíeh dam jarkoestamme jìh gieleálma K.B. Wiklund barkoem stuvri. Gaske 1800-jaepijste jeenemes gærhkoen barkoe saemien litteratuvrine noerhtine darjoejin. Dah voestes 1900-jaepine hearraj maahtoe saemiengielesne vaanani. Julevun stiftesne akte hearra saemide sjídti, jìh gosse saemiengieledh hearrah gáávnesieh dam saemien áálmegebarkoem meehtin evtiedidh jìh vihkeles lexikon julev- jìh áarjelsaemiengielesne böökti.

Jaepien 1958 saalmegærjah golme saemiengieline bööti, læjhkan jeenemes gærjah gosse Jupmelen baakoeh ööhpehtidh jìh gyrhkesjidh jìh gærjah gærhkoen dahkojde. Dejnìe noerhtemes áálmegisnie gærhkoen barkoe evtemes sáevmiengielesne jìh svienskegielesne, mearan saemiengielem dej gaskemes lappmarhkine provhkin.

Etniske ássjalommesh jìh syjhtehts aaj Svienske gærhkosne saemiengielem stinkestehtedh dam barkoem nöörjen jìh sveerjen gaskem eelki Orre testamentem julevsamien (2003) jarkoestidh jìh dovne julevsamien saalmegærja (2005) koralgærjine (2006). Jaepien 2015 aerebe saalmegærjeste, 320 saalmh noerhtesaemiengielesne bööti,

jih lissine daase akte vaentjelegærja jih muvth boelkhk gærhkoe-gïetegærjeste. Gosse orre testamenteste teksth julevsamiengïelesne jaepien 2003 bööti svienske jih nöörjen bijpelesïelskh soejkesjeminie teksth båeries testamenteste jarkoestidh. Dagkere barkoe joe Nöörjesne noerhtesaamiengïelesne galhkeme. Aaj Nöörjen jih Sveerjen gaskem, åarjelsaemien dajvesne bijpeleteksth jarkosteminie jih saalmh tjaelieminie jih gïetegærjah gyrhkesjæmman. Dejtie tekstide mejtie daelie tjaelieh sagke lihkebe njaalmeldh gïelem goh aerebe.

Översättning Sig-Britt Persson och Karin Rensberg-Ripa